

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра соціальних технологій

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ О. М. Котикова
« ____ » _____ 2020 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«МАГІСТР»

Тема: «ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО
ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ
ПОТРЕБАМИ»

Виконавець: Крокос Владислава Сергіївна

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних
технологій Петренко Тетяна Вячеславівна

Нормоконтролер: _____ Н. Є. Новікова

Київ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	6
1.1. Погляди вчених на проблему толерантної взаємодії майбутніх соціальних працівників з дітьми з особливими потребами	6
1.2. Сутність і структура «толерантності» як моральної якості	28
1.3. Загальна характеристика дітей з особливими потребами	38
Висновки до першого розділу	42
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	44
2.1. Експериментальне дослідження сформованості толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами	44
2.2. Педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами	48
2.3. Аналіз динаміки сформованості толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами	56
Висновки до другого розділу	62
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66
ДОДАТКИ	78

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку освіти в Україні визначається реформуванням її концептуальних, структурно-організаційних засад, орієнтацією на духовне вдосконалення особистості, розвиток її індивідуальності. З огляду на це актуалізується важливість гуманізації навчально-виховного процесу у вищій школі, виховання у майбутнього соціального працівника толерантного ставлення до дітей з особливими потребами, поваги до них.

Наголосимо, що толерантність – це якість, яка характеризується ставленням до іншої людини як до рівно вартісної особистості й виявляється у свідомому пригніченні відчуття неприязні, яке викликане всім тим, чим відрізняється інший (зовнішність, манера мовлення, смаки, спосіб життя, переконання тощо).

Нормативним підґрунтям вирішення означеної проблеми є положення Конвенції ООН про права дитини, Законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад”.

У працях сучасних дослідників (С. Дем’янчук, Н. Макарова, В. Маралов, В. Мітіна, В. Ситаров) наголошується на необхідності ґрунтування педагогічного процесу на толерантності і повазі до унікальності дитини, її прав і гідності. Визначенню сутності толерантності і поваги присвятили свої наукові розвідки Ш. Ахундова, В. Киричок, В. Малахов, В. Мовчан, О. Чорна, І. Швецова та інші.

Вагомий внесок у розроблення проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери зробили І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, В. Поліщук, С. Харченко й ін.

Особливо актуальними для нас є дослідження, що обґрунтовують актуальність формування професійно важливих якостей у процесі підготовки

майбутніх спеціалістів для успішного здійснення соціально-педагогічної діяльності (зокрема О. Гури, Є. Максимової, О. Олексюк, Г. Первушиної, М. Ткаченка, Ю. Тодорцевої).

Особливості формування професійно важливих якостей соціального працівника відображено в працях І. Богданова, А. Линенко, Е. Карпова, Н. Кічук, З. Курлянд, М. Приходько; питанням формування гуманістичних рис особистості у вищій школі присвячено науковий доробок М. Алексюка, Г. Балла, Є. Бондаревської, В. Бондаря, С. Гончаренка, О. Мороза, О. Сухомлинської та інших.

Дослідники, які вивчають питання підготовки майбутніх учителів та соціальних працівників, акцентують на потребі вдосконалення технологій навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах (І. Бех, Я. Бурлака, В. Беспалько, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, В. Лозова, Н. Тализіна, Р. Хмелюк); визначенні умов формування духовно багаті особистості (Ю. Азаров, Г. Грінченко, І. Зязюн, О. Мудрик, Н. Ничкало).

Останніми роками виконано дослідження, пов'язані з різними аспектами морального виховання студентів щодо поліпшення їхніх взаємин з іншими, й особливо з дітьми з особливими потребами, на засадах поваги, толерантності, ввічливості, доброзичливості тощо: виховання самоповаги у студентів коледжу (Т. Петренко); педагогічні умови виховання толерантності у студентів ВНЗ технічного профілю (О. Столяренко); формування морально-ціннісних стосунків викладачів і студентів у навчально-виховному процесі ВНЗ (О. Білюк); педагогічні умови формування етичних взаємовідносин студентів політехнічних коледжів (М. Бранецька); виховання культури міжособистісних взаємин студентів (В. Коваль); формування вмінь педагогічного спілкування в системі «педагог – учень» (Т. Гора); ціннісна детермінація самовдосконалення студентів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних навчальних закладів (Т. Северіна); формування у

майбутніх працівників соціальної сфери готовності до особистісного типу спілкування (Н. Остапчук).

Водночас, незважаючи на наявність різнобічного наукового доробку щодо визначення сутності толерантності, особливостей її вияву, подальшого спеціального і ґрунтовного вивчення потребує проблема толерантної взаємодії майбутніх соціальних працівників з дітьми з особливими потребами.

Об'єкт дослідження: підготовка майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами.

Предмет дослідження: педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами.

Мета дослідження: визначити педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами.

Завдання дослідження:

1. Розкрити стан дослідження проблеми толерантної взаємодії майбутніх соціальних працівників з дітьми з особливими потребами.
2. Уточнити сутність і структуру «толерантності» як моральної якості.
3. Дати загальну характеристику дітей з особливими потребами.
4. Провести емпіричне дослідження основних показників толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами.
5. Визначити педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

1.1. Погляди вчених на проблему толерантної взаємодії майбутніх соціальних працівників з дітьми з особливими потребами

Питання, пов'язані із формуванням особистості майбутнього соціального працівника як організатора гуманних взаємин з дітьми з особливими потребами привертають увагу філософів, психологів, педагогів, соціальних працівників. Однак, слід зазначити, що здавна мислителі, державні діячі, педагоги велику увагу приділяли питанню поваги до дитини.

Г. Сковорода наголошував, що дорослий, який працює з дітьми, має насамперед сприяти розкриттю та формуванню природних нахилів і можливостей дитини в процесі навчання і виховання. У зв'язку з цим мислитель висував такі вимоги до особистості дорослого: наявність глибоких знань, гуманності, поваги до учнів, здатність володіти словом, виявляти терплячість, безкорисливість та ін. [162].

На важливості вияву поваги і толерантності до учнів наголошував К. Ушинський, який був переконаний у тому, що дорослий, який працює з дітьми, повинен відчувати душевний стан своїх підопічних, убачати в них особистості, гідні такої самої поваги та визнання своїх прав, як і дорослі люди. Він має прагнути вибудувувати свої взаємини з дітьми таким чином, щоб виникла можливість його особистісного впливу, його розуму, моральності, волі, характеру на особистість вихованця [188].

Важливість вияву поваги та толерантності до дітей відстоював А. Макаренко, акцентуючи на необхідності поєднання їх з розумною вимогливістю: „...якомога більше вимогливості до людини, але й разом із тим якомога більше поваги до неї” [89, с. 191-192].

Основні складові педагогічної концепції В. Сухомлинського: любов до дитини, право дитини на повагу, пізнання себе й інших. „Ні про яке почуття любові тут і мови бути не може, – вважав український педагог, – бо немає елементарної поваги людини до людини, немає толерантного ставлення людини до людини. Такий фахівець не знає душі своїх вихованців. Кілька таких працівників у колективі – і навчально-виховний процес перетворюється на мертву зону, не розкриваються індивідуальні сили, здібності, задатки дітей. Щоб любити своїх вихованців, треба творити в них культуру думки, пробуджувати живу, власну думку. Щоб вихованці любили вчителя, вони мусять бачити в ньому живе втілення культури людської думки. Те, що ми вкладаємо в поняття любов учителя до дітей, любов дітей до вчителя, починається, на мій погляд, із здивування, з благоговіння однієї людини перед духовними багатствами іншої і, передусім, перед багатствами думки” [176, с. 68].

На думку В. Сухомлинського, справжнього вчителя, а відповідно і соціального педагога, працівника, має вирізняти повага до особистості дитини, його людської гідності. Дотримання цього положення вимагає йти насамперед з інтересів і потреб особистості дитини. Педагог застерігає вчителів від небезпеки відходу від духовності у вихованні, підміни справжньої поваги особистості учня поблажливістю чи авторитетом грубої сили, оскільки й те, й інше є нічим іншим, як приниженням людської гідності. Він переконаний, що, на відміну від батьків, учитель любить дитину не лише такою, якою вона є, а й такою, якою він бачить її у майбутньому. Ставлення вчителя до дитини педагог розглядає через поняття „довіра до дитини”. Обстоюючи доцільність використання цього поняття, він зазнає, що „довіра – найбільш зрозумілий для вихованця будь-якого віку вияв поваги до його людської гідності. Не говорячи ані слова про визнання моральних якостей свого вихованця, вихователь, виявляючи довіру, не лише заявляє про це визнання, а й начебто відкриває перед вихованцем перспективу подальшого морального розвитку, – він виявляє впевненість у тому, що

людина, яка вже володіє певними моральними багатствами, завтра буде мати нові” [175, с.197].

Отже, повага та толерантне ставлення до дитини розглядається педагогами минулого як важлива його характеристика, без якої неможливо сподіватися на ефективну реалізацію покладених на нього педагогічних завдань.

Новий імпульс активізації питань, пов'язаних із виявленням поваги та толерантного ставлення до дитини як повноправного суб'єкта педагогічного процесу, дав Закон України „Про освіту”, серед основних принципів якого пріоритетне місце належить таким, як: рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей. Перед педагогічними працівниками висувається завдання: настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, гуманізму, доброти, інших добродійностей; „дотримуватися педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня...” [70].

Не залишається ця проблема й поза увагою дослідників, які займаються визначенням змісту та основних вимог до особистості педагога та соціального працівника, окреслюють особливості його взаємин із дітьми.

Наприкінці ХХ століття широкого визнання в психолого-педагогічній науці набувають різні гуманістичні напрями, в яких повага та толерантне ставлення до дитини визнана основним стрижнем відносин між нею і дорослим.

Повага до особистості вихованця, спрямування на спільну діяльність, партнерські суб'єкт-суб'єктні відносини та співучасть, взаєморозуміння – основні ідеї педагогіки співробітництва (Ш. Амонашвілі [6], Ю. Азаров [3], М. Гузик [189], Е. Ільїн [71], І. Волков [40], П. Фрейре [192], В. Шаталов [187, 201] та ін.).

У своїх міркуваннях про гуманну педагогіку Ш. Амонашвілі, даючи відповідь на запитання: „Що означає любити дитину”, пише: „Любити дитину для мене є не просто ідеєю, а законом учителя. ... Закон цей справді дуже старий, класичний, і навіть авторитарна педагогіка, незважаючи на її бездітність, проголошує його найважливішою професійною рисою вчителя. Сутність же полягає не стільки в тому, що треба любити дитину, а в тому, як любити дитину, як на практиці можна цей закон здійснити. ...У класичному розумінні любити дитину, на моє переконання, означає розуміти дитину, поважати її особистості. Я сформулював би класичний стрижень педагогіки таким чином: моя людська любов до дитини має викликати в неї відповідну людську любов до мене” [5].

Ці ідеї відомого педагога набули втілення у розробленому ним „Зведенні правила для вчителя”, одне з головних місць серед яких належить тим, які передбачають вияв живого інтересу до життя дитини, її радощів, прикростей, устремлінь, успіхів, невдач, особистих переживань; сприяння, допомогу дитині, вияв стосовно неї „співрадості”, співчуття; спілкування з дитиною, як із дорослою людиною, від якої очікують взаємної довіри, поваги, розуміння [5].

Як сукупність умінь інтерпретує „любов до дітей” Ю. Азаров. На його погляд, „любов до дітей” означає „вміння пізнавати турботи кожної дитини, вміння прийти їй на допомогу, вміння вслуговуватися у настрій дітей, вміння входити в потаємні пласти дитячого товариства й бути прийнятим у них, вміння своєчасно вирішувати суперечності дитячого життя та індивідуального розвитку [2, с. 18].

В основу вибудови відносин спілкування між дорослими і дітьми, переконаний І. Ільїн, має покладатися любов. Завдяки почуттю любові мають здійснювати вчинки, відбуватися боротьба зі злом. Любити може лише людина, яка працює над собою, здатна відчувати, відкрита серцем, тремтлива душею, але не розумом і практичними діями [72, с. 193].

У своїх міркуваннях щодо вибудови духовних зв'язків у спілкуванні він стверджує, що любов до іншої людини першопочатково визначається Божою любов'ю до неї, без божественного дару любові в людини не було б сил любити неприємних, чужих або ворогів. Філософ наполягає на тому, що в процесі спілкування велике значення має механізм реалізації вищих принципів моральності стосовно конкретної особистості. Аналізуючи напівсвідоме і свідоме, поверхове й цілеспрямоване спілкування, І. Ільїн наголошує на постійному впливі його засобів і результатів на особистість. Надаючи важливості побудови системи взаємного впливу людей одне на одного в процесі спілкування, він наводить низку прикладів, зміст яких полягає в доведенні того, що душа кожної людини створює атмосферу того, чим вона наповнена (злом чи добром), закликає людину вважати себе відповідальною не лише за саму себе, а й за інших, оскільки у процесі живого спілкування людина, піднімаючись, тягне за собою іншого, то й падаючи, може впустити його [72, с. 194].

М. Ганді, Н. Макарова, В. Моралов, Р. Реріх, В. Ситаров та ін. відстоюють важливість виховання молодого покоління в дусі ненасильства, миролюбності, поваги до інших, розв'язання конфліктів без жодних форм примусу, на засадах принципу свободи, здатності до взаєморозуміння.

Відомим послідовником педагогіки ненасильства був М. Реріх, який висував як пріоритетні принципи виховання повагу до особистості дитини, визнання її свободи, відмову від примусу, а отже, толерантне ставлення до дитячої особистості. У своїх працях він закликає не принижувати дітей. Діти, стверджує М. Реріх, відкривають світ через себе і через дорослих. Тому необхідно підтримати дитину, створити умови для розвитку її природних нахилів. Надаючи вирішальну роль школі як головній ланці в системі просвітництва, він наголошує на необхідності базування навчально-виховного процесу на принципі поваги до особистості дитини, стверджує, що школа може виконати свою моральну функцію стосовно дитини лише в тому

випадку, якщо її виховна система буде гуманною і базуватиметься на принципах педагогіки ненасильства [143].

Вивчення аксіологічного підґрунтя педагогіки і психології ненасильства базується на постулаті про те, що найбільшою цінністю є людське життя. У сучасному європейському просторі поняття „ненасильство” трактується як дослівний переклад слова „ахімса”, яким початково користувався М. Ганді для позначення своєї ненасильницької філософії. Проте згодом він зупинився на терміні „сатіяграха”, що складається зі слів, які позначають правду і неполегливість, та інтерпретувалося ним як сила любові і правди [45].

Автори праці „Педагогіка ненасилія” В. Маралов і В. Ситаров зазначають, що світоглядні і духовні основи педагогіки ненасильства належать до релігійних вчень, насамперед до християнства, де відсутність супротиву злу за допомогою насильства подано в найбільш повному розвитку [159, с. 30].

Провідні умови ненасильства в християнстві, яким надається велике значення, – терплячість і покірність. Покірність – це добродійність, протилежна пихатості. Цю добродійність В. Маралов і В. Ситаров розглядають як якість, що може мати світське значення. Саме прийняття покірності як цінності зумовлює ненасильницькі дії людини, в яких можна виокремити три аспекти.

По-перше, це миролюбність як здатність до вибачення образ, мирного вирішення конфліктів, орієнтація на потреби і мотиви протилежної сторони взаємодії, відмова від нагороди за здійснення добрих вчинків.

По-друге, ненасильницька дія безпосередньо пов’язана з ідеєю несупротиву злу насильством, оскільки воно не знищує зло, а багаторазово відроджує його. Тому важливо навчитися стримувати себе, більше того, взагалі не піддаватися гніву.

По-третє, ненасильницька дія не обмежується пасивним неприйняттям, вона активна, особливо стосовно тих, хто чинить зло.

У сучасному європейському просторі поняття „ненасильство” трактується як дослівний переклад слова „ахімса”, яким початково користувався М. Ганді для позначення своєї ненасильницької філософії. Проте згодом він зупинився на терміні „сатіяграха”, що складається зі слів, які позначають правду і неполегливість, та інтерпретувалося ним як сила любові і правди [45].

На переконання В. Ситарова, внаслідок особливої сприйнятливості та високої мобільності студентської молоді, виникнення нових ціннісних орієнтацій і девальвації колишніх, більшою мірою, порівняно з іншими прошарками суспільства, торкнулося саме цієї групи. Тому важливо зафіксувати і зрозуміти цінності, якими керуються молоді люди, їхні уявлення про теперішнє і майбутнє. Це завдання освіти, яке буде вирішене за умов приходу до освітніх установ фахівців, орієнтованих на ненасильницьку педагогічну взаємодію [160].

Згідно з концепцією Н. Макарової, в основі теорії ненасильницької освітньої діяльності – етична пара понять насильства – ненасильства, які характеризують ставлення людини до світу з погляду ідей добра і зла як моральних законів [90]. Тобто йдеться про визнання цінності людини та її життя, заперечення агресії і примусу як засобів розв’язання моральних, міжособистісних проблем і конфліктів; про дотримання принципів ненасильства в соціумі. Усе це можливо, вважає дослідниця, лише за умов організації освіти – виховання в дусі миру, гідності, терпимості, рівності, поваги до прав людини та основних свобод інших людей. Іншими словами, вільну людину можна виховати лише за допомогою ненасильницьких методів формування та особистісного впливу, які існують лише в умовах ненасильницької освітньої діяльності.

За словами М. Магомедової, педагогічна освіта сьогодні відповідальна за виховання молодого покоління в дусі ненасильства, за появу фахівців гуманістичного мислення, здатних орієнтуватися на ненасильницьку стратегію професійної діяльності, що виявляється у прийнятті особистісної

моделі взаємодії з дітьми, миролюбстві, повазі прав і гідності інших людей [88, с. 4]. Досягти цього можливо за умов прийняття майбутніми соціальними працівниками ненасильства як загальнолюдської цінності, що передбачає реалізацію принципу пріоритету загальнолюдських цінностей, їх сутнісного вивчення та осмислення як цілісної аксіологічної складової їх загально педагогічної підготовки; підвищення сенситивності до ідей ненасильства як загальнолюдської цінності; орієнтації на особистісну модель взаємодії з дітьми за рахунок розвитку здібності до прийняття дітей (розуміння, емпатія, асертивність) і терпіння (витримка, володіння собою, самоконтроль); прийняття себе, усвідомлення власних психологічних захистів, усвідомлення рівня власного егоцентризму; вивіщення ненасильства в ієрархії своїх цінностей, що виявляється у ціннісному ставленні до майбутньої професії, ціннісному ставленні до дитини як суб'єкта пізнання. Дослідниця доводить, що ненасильство як загальнолюдська цінність характеризується організацією взаємодії педагога з дітьми на засадах таких принципів, як: досягнення стану позитивної відкритості стосовно самого себе, стосовно дітей.

Педагогіка миру (С. Дем'янчук [58], О. Безкоровайна [13], А. Сиротенко [73, 158] та ін.) стверджує принципи довіри, поваги, любові та миру до вихованців, акцентує на можливості досягнення співпраці та діалогу з ними без агресії та нанесення шкоди особистості.

Педагогіка толерантності (О. Асмолов [107], Я. Береговий [129], Р. Валітова [182], О. Матієнко [39], О. Орловська [135], Г. Скрябіна [163], Т. Солдатова [67] О. Столяренко та ін. [195], С. Щеколдіна [184]) наголошує на терпимому ставленні до думок, переконань, вірувань та позицій іншої людини, важливості формування готовності сприймати інших такими, якими вони є, активній взаємодії зацікавлених сторін для досягнення спільної думки, пошуку спільних поглядів, створення передумов, які забезпечували б можливість вибору, тощо.

Спільною ознакою зазначених напрямів є те, що базовими принципами в них затверджується повага до унікальності дитини, її прав і гідності,

необхідність виховання молодого покоління в душі миру та любові, поваги інших людей, бережливого ставлення до всього живого [25, 181].

Вагомий внесок у розробку проблеми взаємин фахівця соціальної сфери і дитини, окреслення основних ознак, що свідчать про необхідність вияву поваги до неї, зробили послідовники особистісно орієнтованого підходу.

Особистісно орієнтована проблематика бере свої витoki в гуманістичній теорії, яка розглядає дитину як цілісну особистість, котра постійно прагне самоздійснення. Провідними засадами тут виступають самоцінність особистості, глибока повага та емпатія до неї, врахування її унікальної індивідуальності, що спрямовує виховання на реалізацію сутнісної природи дитини, визнання за нею права на свободу вибору ціннісної позиції, певних дій (наприклад, казати неправду чи залишатися чесною). При цьому останні здійснюються не під зовнішнім тиском, не заради одержання схвалення дорослих чи однолітків, а на основі власних переконань дитини, коли вона відмовляється від хибних уявлень про саму себе, бере всю відповідальність за наслідки „тих дій, які прагне здійснити”, усвідомлює, „що для неї добре, а що погано, яка мета її життя” [96, с. 111–114].

За словами Є. Бондаревської, особистісний підхід базується на тому, що кожна особистість є універсальною, а головне завдання педагогічної роботи полягає у формуванні індивідуальності, створенні умов для розвитку творчого потенціалу. Індивідуальність інтегрує всі соціально ціннісні властивості особистості, надає їй цілісності, а її становлення передбачає творчий пошук варіантів розвитку і виховання, адекватних її можливостям та особливостям. Пошук шляхів реалізації цього підходу, на її переконання, дає змогу відтворити ціннісні орієнтації у вихованні, подолати ставлення до дитини як до „гвинтика” виховної системи, що викликає відчуження, підвищити її активність як суб’єкта виховного процесу, розширити межі свободи, життєтворчості, самовизначення особистості. Базування на такому підході забезпечить „подолання технократичних тенденцій у педагогічному

мисленні, які набувають прояву в однобічній орієнтації педагогів на озброєння учнів знаннями, вміннями, навичками без урахування того, яке мотиваційне ядро, яка культура формуються при цьому. Подолання технократизму наблизить виховання до життя, сформує розуміння дитини як суб'єкта культури, а не як засобу досягнення цілей суспільства і держави” [31, с. 51].

На переконання Є. Бондаревської, фахівець, який дотримується особистісно орієнтованого підходу, має відповідати таким вимогам:

- виявляти ціннісне ставлення до дитини;
- виявляти гуманну педагогічну позицію;
- турбуватися про екологію дитинства, збереження душевного та фізичного здоров'я дітей;
- уміти створювати і постійно збагачувати культурно-інформаційне і предметно-розвивальне освітнє середовище;
- уміти працювати зі змістом навчання, надаючи йому особистісно-змістову спрямованість;
- володіти різноманітними педагогічними технологіями, надавати їм особистісно-розвивальної спрямованості;
- виявляти турботу про розвиток і підтримку індивідуальності кожної дитини.

Згідно з концепцією І. Беха, особистісно орієнтований підхід заперечує педагогічну позицію розгляду періодів дитинства лише як стадії підготовки до зрілого віку, коли до уваги не береться унікальність і самодостатність дитини. Натомість, стверджує психолог, необхідно акцентувати на вихованні „в дитини переживань як активних, пристрасних, внутрішніх дій стосовно світу людей і світу природи, позаяк тільки те, що емоційно пережите особистістю, стає її ціннісно-смісловим надбанням” [19, с. 4].

Окреслюючи особливості виховної дії педагога або соціального працівника, І. Бех зазначає, що ця дія має передбачати повагу до людської природи дитини, тобто визнання її особистості та недоторканості. За цих

умов усуваються будь-які вияви образи та пригнічення вихованця, а виховна дія орієнтується на піднесення його особистісної гідності [19].

Для фахівців, які за своїми особистісними характеристиками належать до особистісно орієнтованого стилю спілкування, характерними є: позиція „поруч і разом з дитиною”, яка враховує її інтереси й права, забезпечує емоційний контакт із нею; тактика спілкування – співробітництво, що ґрунтується на розумінні й прийнятті особистості дитини, забезпеченні умов для прояву її активності, ініціативи, самостійності дій, вибору рішень; оцінна діяльність спрямована на оцінку конкретних результатів діяльності, на надання переваги успішним діям і має в основному позитивний характер [19, с. 104–105].

Розкриваючи основні засади особистісного підходу в педагогіці, Н. Жилєнкова наголошує на тому, що він утверджує уявлення про соціальну, діяльну і творчу сутність людини як особистості. Тобто людина як продукт суспільно-історичного розвитку і носій культури, є особистістю. Це означає „орієнтацію під час конструювання та здійснення педагогічного процесу на особистість як мету. Він вимагає визнання особистості, її інтелектуальної та моральної свободи, права на повагу” [66].

У контексті нашого дослідження на увагу заслуговують основні ідеї діалогу культур, у розробку яких вагомий внесок зробили М. Бахтін, В. Біблер, М. Бубер.

Концепцію діалогу М. Бахтіна можна віднести до теорій екзистенційної комунікації з іншим. Адже, як зазначає філософ, „діалогічні відносини – явище значно ширше, ніж відносини між репліками композиційної вираженості діалогу, це – майже універсальне явище, яке пронизує все людське мовлення, всі відносини і прояви людського життя, взагалі все, що має сенс і значення” [11, с. 71]. М. Бахтін переконаний, що буття людини, буття свідомості є діалогічним. „Бути, – наголошує він, – означає спілкуватися діалогічно. Коли діалог завершується, все закінчується. Два голоси – мінімум життя, мінімум буття” [11, с.434]. Кожна людина – суб’єкт

звернення. Про неї не можна говорити, – можна лише звертатися до неї. Тобто „оволодіти внутрішньою людиною, побачити і зрозуміти її неможливо, роблячи її об’єктом байдужого нейтрального аналізу, неможливо оволодіти нею і шляхом злиття... Ні, до неї можна підійти і її можна розкрити – точніше змусити її саму розкритися – лише шляхом спілкування з нею, діалогічно” [11, с.433]. Під час діалогу відбувається ствердження чужого Я, а отже, і ствердження власного Я. Ствердити чуже Я не як об’єкт, а як іншого суб’єкта – це принцип, що покладається в основу діалогу, в основу буття, в основу самосвідомості.

Важливе місце в концепції М. Бубера належить утвердженню множинності внутрішнього „Я”, до якого кожного разу звертаються як до „Ти”: поняття набуває визначеності й точності, лише віддзеркалившись від чужої мисленневої здатності. За такого підходу „йдеться вже не тільки про здатне до сприйняття і схильне до спільного філософствування „Ти”, а переважно про протистоячого і справжнього Іншого, по-іншому та про інше мислячого, коли обов’язково сприймається його інаковість. Але з цією інаковістю не ведеться боротьба як із наявним супротивником, її структура вводиться у власне мислення, про неї думають і, думаючи, її висловлюють” [35, с.149].

Розкриваючи методики Школи діалогу культур В. Біблера, Г. Балл розрізняє діалогічні універсалії, до яких залічує такі, як: повага до партнера, його якостей як суб’єкта; орієнтація на його найвищі досягнення (реальні та потенційні); повага до себе, без якої неможлива і справжня повага до партнера з діалогу; толерантність до партнера зі спілкування; принцип згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі [10].

Проблема діалогічної міжособистісної взаємодії актуалізує контекст міжсуб’єктної педагогіки, що вимагає від учителя та соціального працівника (педагога) виходу на діалогові позиції, в яких дитина – „очікуваний співрозмовник”. Діалогічні відносини передбачають готовність дорослого

слухати й адекватно розуміти дитину-співрозмовника, виявляти її емоційно-позитивне сприйняття і бути щирим у цьому. Організація діалогового простору вимагає від дорослого комунікативного досвіду і культури постановки запитань, передбачення зворотного зв'язку, де затребувані інтуїція та імпровізація.

У цьому плані діалог слід розглядати як принцип та умову ефективної взаємодії дорослого і вихованця, орієнтуючись на те, що „життя за своєю природою є діалогічним” (М. Бахтін). У цьому значенні діалог набуває багатоаспектного змісту в інтегративних процесах педагогічної взаємодії дорослих і дітей, а саме:

– він реалізується у філософському аспекті як метод мислення, що проникає в ціннісний зміст життєдіяльності людини. Цей метод іде від сократівського методу пізнання істини як механізму з'ясування змісту і сутності явищ через діалог, в якому використовується напередзнання, вибудовується „розумне незнання” (А. Кузанський) і народжується „живе знання” (С. Франк, А. Лосев);

– у педагогічному аспекті етичний діалог постає як принцип і засіб гуманістичного виховання, в основі якого повага і доброзичливе ставлення до кожної людини, як спосіб побудови рівноправної взаємодії педагога та учнів, де голос кожного чується, є рівним, а думка значущою;

– у психологічному аспекті діалог є механізмом актуалізації особистості, вибудови Я-концепції, розвитку рефлексивних здібностей у контексті ціннісних засад життєдіяльності людини, що сприймаються як пережите ставлення;

– соціальна природа діалогу реалізує фундаментальну потребу людини у спілкуванні, взаємодії, співробітництві, співтворчості.

На погляд А. Шемшуриної, найбільш суттєвими ознаками діалогу є те, що:

– будь-яке знання за своєю природою діалогічне, воно – результат зовнішнього впливу та внутрішньої активності суб'єкта. Діалог у взаємодії

педагога та учнів прояснює і відточує індивідуальну думку, породжує емоційно відчуту та раціонально осмислену аргументацію;

– у діалозі затребувана і формується суб'єктна позиція всіх учасників, що створює умови для мовленнєвої активності, стимулює розуміння іншого;

– процес діалогу формує мотивацію вчинку, готовність до морального вибору, ініціативного прояву;

– розвиток діалогу відбувається поетапно, його процес веде до єдиного результату, створеному шляхом інтеграції всіх думок і позицій шляхом їх співставлення, досягнення розуміння. Через стан співмислення його учасників;

– результатом процесу взаємодії у діалозі всіх учасників є розвиток рефлексії і потреби у внутрішньому діалозі, а також досягнення розуміння [202].

Самосвідомість особистості становить складний „конгломерат” голосів, що належать значущим для особистості людям. Питання полягає в тому, вважає А. Сидоркін, чи ведуть ці „голоси” розмову між собою, чи ігнорують одне одного [157, с. 111]. Разом із тим, людина залучена до навколишнього світу, постійно взаємопов'язана і взаємодіє з ним. Інтенсивність, широта і глибина зовнішнього діалогу детермінується розвиненістю діалогу внутрішнього. Орієнтація педагога на дитину, на її цінності та норми надає їхньому спілкуванню статус самоцінності, постає передумовою особистісно орієнтованої взаємодії.

Любов до дітей, вважає Т. Петракова, – це та жива сила, яка одухотворює все, що відбувається, перетворюючи школу на гарну сім'ю. Якщо вчитель відчуває до дітей справжню любов, його вплив буде потужним і плідним. Плодами цієї любові стануть взаємна любов, прив'язаність, довіра, вільний, без примусу, послух учнів [132].

Любов до дітей, толерантне ставлення до них можна розглядати як „частковий вияв” ставлення дорослого до життя, світу, людей, самого себе.

Л. Маленкова пропонує своєрідну „технологію” для розвитку і підтримки цього почуття [92, с.124–125]:

1. Спробувати зрозуміти, що вони – діти, тому і поведуться як звичайні діти.

2. Спробувати прийняти дитину такою, якою вона є насправді – з „плюсами” і „мінусами”, з усіма її особливостями.

3. Можливо, більш повно дізнатися, чому вона стала „такою”, і спробувати „виробити” в собі розуміння, співчуття до дитини.

4. Знайти позитивне в особистості дитини, виявити до неї довіру, спробувати залучити її до спільної діяльності (із заздалегідь прогнозованою позитивною оцінкою).

5. Встановити особистий контакт за допомогою засобів невербального спілкування, створювати „ситуації успіху”, надавати дитині позитивну словесну підтримку.

6. Не пропустити момент словесного або поведінково-емоційного відгуку з її боку, взяти дієву участь у проблемах і труднощах дитини.

7. Виявляти своє ставлення, свою любов до дітей, відкрито відгукуватися на виявлення взаємної любові, закріплювати дружній, щирий тон у практиці щоденного спілкування.

Наголошуючи на важливості для фахівця вміння приймати дитину такою, якою вона є, ставити себе на її місце, осягати її відчуття і переживання, виявляти щирість і відкритість стосовно неї, Б. Бітінас формулює конкретні рекомендації для досягнення окресленої спрямованості толерантної взаємодії.

Він радить:

– щиро ставитися до вихованця і відкрито виявляти своє позитивне ставлення до нього;

– допомагати вихованцю усвідомлювати цілі власного розвитку і досягати перетворення цих цілей на мотиви своєї діяльності;

– співробітничати з вихованцем під час планування спільної діяльності, у тому числі й навчальної, перетворюючи їх на співавторів освітньо-виховного процесу, відповідальних за його результати;

– організувати навчально-виховний процес з максимальною зручністю для учнів [23, с. 78–80].

Звернення до наукових джерел засвідчує, що дослідники, які займаються вивченням питань взаємин у системі „педагог – дитина”, акцентують на важливості надання цим взаєминам ціннісної орієнтації.

Так, аналізуючи проблему ціннісного ставлення, В. Киричок стверджує, що цінність речей, об’єктів визначається ціною, а цінність людини як суб’єкта відносин – повагою. Ціннісне ставлення до людини забезпечує найбільш адекватний вияв індивідом моральних почуттів, спонукає його до моральної рефлексії, сприяє психологічному комфорту у спілкуванні, викликає відповідну доброзичливість і ввічливість [77, с. 31].

Наголошуючи на важливості визнання цінності дитини, Г. Селевко використовує для позначення сутності цього визнання поняття „гуманне ставлення до дітей”. За своїм змістом це ставлення охоплює любов до дітей, зацікавленість у їхній долі, оптимістичну віру в дитину, співробітництво, майстерність спілкування, відсутність прямого примусу, надання пріоритету позитивному стимулюванню, терпимості до дитячих недоліків [155, с. 42].

Стверджуючи, що особистісні відносини базуються на прийнятті людьми одне одного як цінностей самих по собі й передбачають орієнтацію на індивідуальну неповторність кожного із суб’єктів, Л. Мітіна зазначає, що саме такого типу відносин мають прагнути всі фахівці. Тобто в основу позитивних особистісних відносин має покладатися „безумовне прийняття одне одного як цінностей самих по собі та оптимістичний прогноз розвитку та вдосконалення” [101, с. 25].

Українська дослідниця Л. Хоружа, звертаючись до визначення пріоритетів, на які має орієнтуватися сучасна вища школа у вихованні студентів, вирізняє з-поміж них такий, як здатність майбутнього фахівця до

спілкування з дітьми на основі принципів поваги і взаєморозуміння. Це, на її переконання, зумовлює необхідність оволодіння майбутніми вчителями певних моральних та етичних норм, правил і цінностей культури спілкування. Вирішення цього завдання має забезпечуватися дотриманням у навчально-виховному процесі педагогічних університетів принципу гуманізму, який спрямовував би їх на вияв до дитини поваги і довіри. Під останніми розуміється віра в безмежні можливості дитини, її здатність до самовдосконалення, визнання її права на свободу і захист гідності, на щастя [194].

Акцентуючи на тому, що вибудова процесу спілкування з дитиною з особливими потребами має базуватися на гуманістичних засадах, передбачати співробітництво дорослого та підопічного, в основу якого покладається поєднання їхніх інтересів і зусиль, О. Манузина наголошує на тому, що дитина при цьому має почуватися не об'єктом педагогічних впливів, а особистістю, яка діє самостійно і вільно. Досягти цього можливо за умов вияву етичного ставлення до неї, поваги її гідності, підтримки поглядів і суджень, що „створює атмосферу взаємоповаги, невимушеної навчально-пізнавальної діяльності, формує у дитини етичні норми, моральну поведінку у суспільстві” [93].

Повага до дитини, толерантне ставлення до неї. на переконання дослідниці, вимагає від дорослого позитивного ставлення до неї: він повинен приймати дитину такою, якою вона є, розуміючи необхідність коригування окремих її якостей з урахуванням загального позитивного ставлення до цілісної особистості дитини; відкритість фахівця протиставляється формальній рольовій поведінці, яка не допускає вияву емоцій і почуттів поза рольовим настановленням і виконанням навчальних функцій; емпатійне розуміння передбачає, що вчитель оцінює учня не стільки з позицій соціально-нормативних вимог, скільки виходячи з власних оцінок і цінностей дитини [93].

Теоретичний аналіз поняття „ставлення до дітей” і його семантичних корелят дав І. Трифонової змогу виокремити сім типів цього ставлення з урахуванням домінування певного компонента чи компонентів у його структурі:

1. Когнітивний тип. Характеризується високим рівнем інформованості про цінності, унікальність дитини, її внутрішнього світу, про необхідність особистісно орієнтованої взаємодії з дитиною, врахування індивідуальних особливостей її особистості, виявляючи при цьому низький рівень афективного та поведінкового компонентів.

2. Когнітивно-емотивний тип. Характеризується високим рівнем знань про цінності та неповторність особистості дитини, здатністю до переживання вдач і невдач кожної дитини, володінням своїм емоційним станом та управлінням своїм настроєм у педагогічній діяльності та в ситуаціях конфлікту. При цьому недостатньо володіє вміннями виявлення свого ставлення до дитини за допомогою вербальних і невербальних способів, рідко посміхається і шуткує під час спілкування з дітьми.

3. Когнітивно-поведінковий тип. Характеризується високим рівнем визнання цінності особистості кожної дитини та вміннями викликати довіру учнів до себе за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування; реалізує ціннісне ставлення до дитини у власній поведінці, вміє шуткувати, здатний адекватно оцінювати реакцію дітей і змінювати з її урахуванням свою поведінку; не використовує зауваження, погрози, негативні оцінки під час спілкування з дітьми. При цьому не здатний на достатньому рівні керувати своїм емоційним станом, настроєм, триматися впевнено і спокійно, не розгублюватися в ситуаціях конфлікту.

4. Емотивний тип. Характеризується значним рівнем володіння своїм емоційним станом і настроєм, здатний емоційно та натхненно говорити, регулювати темп мовлення і силу голосу незалежно від емоційного стану, тримається впевнено і спокійно, емоційно транслюючи своє позитивне ставлення до учнів. При цьому недостатньо інформований про психологічні,

нейрон-фізіологічні, вікові особливості учнів, не завжди здатний зрозуміти учнів, усвідомити їхні труднощі у спілкуванні та навчальній діяльності, їхні смаки та антипатії, зазнає труднощі у вербальному та невербальному виявленні свого позитивного ставлення до учнів.

5. Конативний (поведінковий) тип. Уміє встановлювати контакт з учнями, привертати їх до себе, говорити зрозуміло і чітко, здатний виявити за допомогою міміки і жестів своє ставлення до того, що відбувається в класі. У спілкуванні з дітьми шуткує, посміхається, здатний змінювати свою поведінку з урахуванням реакції учнів. При цьому недостатньо володіє своїм настроєм і керує своїм емоційним станом, не володіє достатніми знаннями про психологічні, вікові особливості учнів, не завжди здатний зрозуміти їхні труднощі у міжособистісному спілкуванні.

6. Емотивно-поведінковий тип. Володіє вербальними і невербальними засобами спілкування, здатний контролювати увагу учнів, встановлювати контакт з групою та окремими дітьми, тримається впевнено, вільно, вміє виявити своє позитивне ставлення до учнів, керує своїм емоційним станом, не розгублюється у ситуації конфлікту. При цьому характеризується низькою поінформованістю у сфері міжособистісного спілкування, не вміє правильно оцінити позицію і властивості особистості учнів, недостатньо поінформований щодо педагогічних технологій.

7. Когнітивно-емотивно-поведінковий (гармонійний) тип. Характеризується достатнім рівнем сформованості вмінь педагогічного оцінювання (вміє адекватно оцінювати позицію, властивості особистості, труднощі у сфері міжособистісної взаємодії, властивості темпераменту, нейрон-фізіологічні особливості учнів). Відзначається високим рівнем поінформованості у сфері спілкування. Вміє справляти навіювальний і стимулюючий вплив на учнів, уміє установлювати довірливі відносини з групою та окремими учнями, вміє вербально і невербально транслювати своє позитивне ставлення учням. Здатний керувати своїм емоційним станом, спокійний, урівноважений, привітний, не застосовує погроз, прямих вказівок,

негативних оцінних реакцій, уміє попереджати і вирішувати конфлікти [186, с.18–19].

У дисертаційному дослідженні О. Теплої, присвяченому формуванню гуманістичних цінностей студентів, стверджується, що підвалинами гуманістичного підходу у вихованні студентської молоді, зорієнтованому на особистість, яка перебуває у гармонії зі своєю природою і суспільством, є такі цінності, як добро, обов'язок і відповідальність [178, с. 62]. Серед інших моральних якостей, на які дослідниця звертає увагу у процесі підготовки фахівців соціальної сфери, слід назвати людяність, совість, справедливість, жертвовність та ін.

Віддаючи належне запровадженям О. Теплою змісту, формам і методам формування гуманістичних цінностей студентів, слід зауважити, що серед значної кількості охарактеризованих нею цінностей (альтруїзм, гідність, тактовність, милосердя, справедливість, добро та ін.), поза увагою залишаються такі, як повага до іншого, шанобливе ставлення до людей. Вони лише побіжно згадуються у розроблених дослідницею „10 заповідях людяності” у контексті поваги до батьків, поваги думок та почуттів іншого.

Серед зарубіжних науковців, які звертаються до вивчення питань взаємодії фахівця і дитини, слід назвати бразильського педагога П. Фрере, який по праву вважається засновником педагогіки діалогу. Сутність такого діалогу полягає в гнучкій зміні орієнтації педагогічного впливу дорослого, виходячи з моральних принципів і загальнолюдських цінностей, у тому числі й цінності поваги та толерантності. Педагогіка діалогу визначає вчителя провідною фігурою успішної педагогічної взаємодії з учнями й покладає на нього відповідальність за оперативне врахування особистісних якостей дітей, що постійно змінюються під впливом зовнішніх обставин та індивідуального зростання.

Цінність вияву поваги та толерантного ставлення до дитини визнається й одним із лідерів гуманістичного напрямку К. Роджерсом, який висунув кардинальний принцип організації освіти – дбайливе ставлення до

особистісного „Я” кожної дитини, повага та толерантне ставлення до неї. Тільки розуміння й прийняття дитини такою, як вона є, без авторитарного тиску і прагнення кардинально змінити її, може забезпечити результативність процесу формування і розвитку дитини. Тобто йдеться про шанобливе ставлення до внутрішнього світу вихованця, повагу його особистості [145].

На переконання К. Роджерса, традиційна освіта базується на приписах стандартної діяльності вихователів і вихованців. За такого підходу останні можуть набути лише виконавського досвіду, який спрямовується й оцінюється ззовні. А це „не дає людині можливості „почути” і пізнати себе, діяти відповідно до специфіки своєї особистості, реалізувати суб’єктивні потреби, одержати „дієві” цінності” [145, с. 60]. Однак, стверджує К. Роджерс, людина володіє внутрішнім потенціалом і тенденцією, латентною або актуальною, руху до зрілості. Ця тенденція актуалізується за умов створення певного психологічного клімату, в основу якого покладаються допомагаючі взаємини. У центрі таких взаємин – дитина зі своїми проблемами, інтересами, здібностями і прагненнями, яка не боїться виявляти те суб’єктивно унікальне, що закладене в ній природою.

Важливим чинником створення особистісно-центрованого психологічного клімату К. Роджерс вважав надання дорослому ролі фасилітатора. Фасилітатор не формує і не переробляє вихованця під заданий зразок, не вкладає в нього якийсь зовнішній зміст. Він лише допомагає йому звільнити власні резерви зростання, стати самим собою.

Для здійснення цієї допомоги американський дослідник радить дотримуватися таких принципів, як щирість, відкритість, емпатія, розуміння і прийняття дитини, довіра, співробітництво як віра в здібності і можливості дитини [145, с. 63].

На ідеї цілісності та унікальності особистості дитини, необхідності виявлення поваги до неї наголошується і в дослідження інших представників західної гуманістичної психології (Р. Бернс, Е. Еріксон, А. Маслоу, Р. Мейлі та ін.).

Вивчаючи особливості педагогічної діяльності, Р. Бернс визначає якості, необхідні дорослому для ефективної роботи з дітьми. До таких якостей віднесено:

1. Орієнтацію на максимальну гнучкість.
2. Здатність до емпатії, сенситивність до потреб дітей.
3. Уміння надавати викладанню особистісної забарвленості.
4. Настановлення на створення позитивного підкріплення для забезпечення адекватного самосприйняття дітей.
5. Володіння стилем легкого, неформального, теплого спілкування з дітьми.
6. Емоційну врівноваженість, упевненість у собі, життєрадісність [17, с. 304].

Отже, хоча Р. Бернс не використовує поняття „повага до дитини”, „толерантне ставлення до дитини”, запропоновані ним характеристики ефективного фахівця, безпосередньо пов'язані з ціннісним ставленням до дітей, уміннями створювати атмосферу тепла, природності, взаємної довіри і поваги.

Погляди одного з представників „гуманістичної психології” А. Маслоу віддзеркалюють особливості абстрактно-антропологічного підходу у сфері виховання. Згідно з його концепцією, людина першопочатково володіє заданою сутністю, яка закладена в ній від моменту народження начебто в „згорнутому вигляді”. Головне призначення людини характеризується як „відкриття своєї ідентичності, свого справжнього Я” [219]. З цих позицій особистість розглядається як психобіологічно зумовлена „з середини”, первинна щодо суспільства, яке лише визначає, до якої позначки на шкалі своїх первинних потреб (базові потреби фізіологічного характеру, потреба у безпеці, у людській спільноті, повазі, любові), включаючи самоактуалізацію, вона зможе піднятися.

Серед гуманістів останнього десятиріччя ХХ століття варто назвати американського вченого Б. Спока, девізом життя якого є теза: „Усе краще

дітям!”, „Все для дітей!”. Запропонована ним система виховання побудована на принципах доброти та довіри до дитини, це рішучий перехід від авторитарності у спілкуванні з дітьми до толерантності в педагогіці. Б. Спок виступає проти авторитарних методів виховання, висуваючи на перше місце батьківське тепло, свободу дитини, її творчу діяльність.

Значний внесок у дослідження психологічних аспектів толерантності, її сутності і функцій внесли: Г. Олпорт, Е. Фром, П. Ф. Страусон, С. Кобаса, П. Ніколсон, А. Г. Асмолов, С. К. Бондирева, І. Б. Гриншпун, Г. У. Солдатова та інші. Ряд важливих питань перебуває на стадії активного вивчення, у тому числі питання психологічних механізмів та складових толерантності, психологічних критеріїв її сформованості, підбору діагностичних методик.

Принципи виховання толерантності досліджували М. Уолцер, К. Нідерсоні, Дж. К. Лорсен, В. Лекторський, В. Подобєд, Е. Антипова та інші [1, с. 12-13].

Проведений нами аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема толерантної взаємодії майбутніх соціальних працівників з дітьми, а особливо з дітьми з особливими потребами, набула певного висвітлення в працях послідовників різних наукових теорій і підходів. Водночас слід зауважити, що не всі дослідники вживають поняття «толерантність». Поряд із цим поняттям набули поширення такі поняття, як „любов до дитини”, „ціннісне ставлення до дитини”, „гуманістичне ставлення до дитини”. Незважаючи на це, простежується одностайне визнання важливості володіння майбутнім соціальним працівником якостями, які забезпечують прийняття дитини, вияв уваги і поваги, толерантного ставлення до неї, розгляду її як повноправного суб'єкта навчально-виховного процесу.

1.2. Сутність і структура «толерантності» як моральної якості

Історико-філософський аналіз свідчить, що хоча ідея толерантності й почала набувати концептуалізації тільки у Новий час, значною мірою під впливом реформаційних процесів і боротьби за утвердження принципу свободи совісті, але споріднені ідеї, які стосуються виховання в особистості терплячого та поважного ставлення до інших, завжди були наявні у філософському та філософсько-освітньому дискурсах. Ці ідеї глибоко закорінені і в релігійному світогляді. Тексти священних книг Біблії та Корану навчають любити, поважати ближнього, слухати повчання батьків, старших за віком, берегти старих, слабких, незахищених. Теоретичне підґрунтя проблеми толерантності становлять ідеї та праці міжпредметного кола філософських, педагогічних і психологічних напрямків. Ці наукові розробки можна поділити на три групи: перша група джерел – ті, що передували розвитку ідеї толерантності, за змістом були її предтечею; друга група – джерела, які вже були присвячені питанням толерантності й заклали її фундамент для подальшого розвитку; третя – праці вчених і міжнародні документи, в яких осмислюються вже окремі аспекти толерантності як філософської категорії.

До першої групи джерел віднесено ідеї та праці філософів Античності (софісти, Сократ, Аристотель, епікурійці, стоїки, скептики) і Середньовіччя (Августин, Тертуліан, Т.Аквінський), де йшлося про моральний вимір людини та людського життя, гармонізацію стосунків людини із собою і навколишнім світом. Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для концептуальної розробки толерантності вже як філософської категорії, починаючи з доби Відродження та у Новий час (М.Монтень, Е.Роттердамський, М.Лютер, Дж.Лок, Ф.Вольтер, Д.Дідро, К.Гельвецій, І.Кант і ін.). Суттєвий внесок у теорію толерантності зробили українські та російські релігійні філософи XIX-XX сторіч (М.Бердяєв, С.Булгаков, В.Зеньковський, І.Ільїн, М.Лоський, В.Соловйов, П.Флоренський). Для розвитку ідеї толерантності в освіті велике значення мають діалогічні концепції (М.Бахтін, М.Бубер, В.Біблер). Ідеї розуміння та сприймання іншого, співвідношення

особистісного буття з культурою розробляються у герменевтичній та феноменологічній філософії (Б.Вендельфельс, Г.-Г.Гадемер, М.Гайдегер, В.Дільтей, Е.Левінас, П.Рікьор), прагматизмі (Ч.Пірс, У.Джеймс, Дж.Дьюї, Р.Рорті), екзистенціалізмі (С.К'єркегор, Ж.-П.Сартр, К.Ясперс), комунікативній філософії (К.-О.Апель, Ю.Габермас). Другу групу джерел створюють праці вчених, присвячені розвитку філософського концепту толерантності: в англо-американській традиції теорію толерантності у співвідношенні з мораллю розробляв Б.Вільямс, толерантність у контексті лібералізму розглядали Д.Грейс, С.Міллер, С.Мендус. Розвиткові теорії толерантності сприяли концепція трансгресивності, критична педагогіка П.Фрейре, педагогічна антропологія О.Больнова, теорія мультикультуралізму та її окремі твердження Ч.Тейлор; осмислення парадигмального оновлення освіти в сучасному світі (В.Андрущенко, Г.Балл, Бех, В.Бондар, О.Глузман, В.Кремень, М.Култаєва, В.Луцай, О.Пехота, О.Романовський). До третьої групи джерел віднесено міжнародні документи, які стали важливими для розвитку теорії толерантності, передусім її практичного виміру. Найбільш значущий серед них – Декларація принципів толерантності (Париж, 1995). У перекладі з латинської "tolerantia" означає "терпіння". В медицині це слово позначає здатність організму переносити вплив тих або тих чинників. У французькій мові це слово означає терпимість особистості щодо ідей або вчинків, які ця особистість внутрішньо не сприймає, не схвалює. Толерантність за всіх часів вважалася людською чеснотою. Значення поняття «толерантність», його розуміння й трактування упродовж європейської історії змінювалося залежно від культурних і світоглядних контекстів, властивих тій чи тій добі. Різниця в інтерпретаціях у різні часи дає комплексне уявлення стосовно того, що толерантність, толерантну поведінку в історичному вимірі поступово почали розглядати і застосовувати як один із важливих чинників, який сприяв конфліктній превенції, розв'язанню соціального напруження. На загальн онтологічною передумовою толерантності в міжлюдських і міжкультурних комунікаціях є принципи прийняття єдності

та різноманіття, поваги права іншого. Поняття толерантності можна досліджувати у світоглядних вимірах як детермінанту свободи, у гносеологічних трактуваннях як політичну категорію, яка зумовлює лейтмотиви формування та створення політики на засадах і принципах міжкультурної комунікації, взаємної поваги та взаємодії, забезпечення реалізації колективних прав громадян на етнічну самобутність (мова, освіта, культура, свобода слова, релігія). Хоча поняття «толерантність» у світовій культурі та філософській думці застосовувалося ще з часів античності, втім, тодішнє розуміння і трактування цього феномену як соціокультурного явища відрізнялося від сьогоденного. Давньогрецький філософ Сократ був одним із перших філософів, хто проголошував право людини на власні переконання внаслідок самопізнання, незалежно від того, наскільки вони відповідають існуючим у суспільстві нормам. Як стверджував мислитель, вищим у людині є те, що набувається культурою, вихованням. Він називає благочестиву ту людину, яка до інших ставиться правильно, виявляючи шану, дотримуючись визначених законом правил поведінки людей. Культура людини виявляється не в її моральній поведінці, а саме в чинниках, які роблять її поміркованою, доброзичливою у ставленні до інших. Людина повинна осмислювати власні вчинки і будувати свої взаємини з іншими на гуманній і доброзичливій, толерантній основі. Аристотель визначав терпимість як можливість рівноцінного існування речей та людей. Як суспільне явище толерантність віддзеркалювала потребу в виявах релігійної терпимості під час діалогу та взаємодії різноманітних культурних традицій та практик, слугувала однією з підстав для пізнання інших культур, створювала передумови розуміння та прийняття.

У європейській філософії слово «tolerance» вперше з'являється в 1361 році та пояснюється як "здатність терпіти біль". Уже в XVI ст. поняття "толерантність" стали використовувати у значенні "дозволу", "стриманості". До речі, політичними документами, які трактують як ілюстрацію виявів релігійної толерантності та її визнання як суспільної цінності, вважають

едикти Раннього Середньовіччя та Доби Відродження. Ці документи насамперед пов'язані з формулюванням принципів релігійної терпимості. Наприклад, Міланський едикт (313 р.) і Нантський едикт (1598 р.). Отже, у 313 році візантійський імператор Костянтин фактично легітимізував Християнську церкву і заборонив переслідувати християн на території всієї Римської імперії. У 232 р. було також видано політичний документ, який заборонив владі примушувати християн до участі в язичницьких церемоніях. У 1598 р. було видано Нантський едикт, який підсумовував епоху релігійних війн. У цьому політично-правовому акті визначалися громадянські та політичні права французьких протестантів, яким надавалася свобода віросповідання. Представники епохи Відродження, зокрема Ф.Рамбле, М.Монтень, Е.Роттердамський, Т.Мор, Я.Каменський, Дж. Лок, надавали великого значення турботі про зовнішній прояв почуттів і думок людини, культурі спілкування з іншими, а також людяності, чемності, толерантності у взаєминах. Найвизначнішим представником толерантності в ті часи був Вольтер, який сказав свою знамениту фразу: "Ваша думка для мене глибоко ворожа, але за ваше право висловити її, я готовий віддати своє життя". Вчені не дійшли єдиної думки щодо виникнення в світовій культурі терміна «толерантність». Дехто пов'язує його появу з підписанням уже згаданого вище Нантського едикту, коли протестанти і католики знайшли компроміс між своїми конфесіями. Цій події передувала одна з найкривавіших ночей у світовій історії – Варфоломієва. Важливою главою в історії толерантності також вважають просвітницький період англійської історії (XVII ст.). На той час серед різних пуританських сект, які входили до армії Кромвеля, були дві – індепенденти і левелери, які відстоювали інтереси свободи і терпіння. Згідно з їхніми поглядами, жодне з тверджень не може бути настільки непогрішним, аби йому в жертву можна було принести інші переконання, що існують у суспільстві. Джон Солтмарш, один із захисників ідеї толерантності в епоху Кромвеля говорив: «Твої погляди будуть настільки ж темними для мене, як і мої погляди для тебе, доки Господь не відкриє нам очі».

Розширення значення категорії толерантності в історичному контексті у філософській думці Нового часу пояснювалося потребою знаходження дієвих можливостей для пошуку шляхів зменшення негативного впливу релігійних конфліктів на суспільство. Воно стало інтелектуальною відповіддю на тогочасні виклики, породжені релігійними війнами тієї доби. Коли в 1686 році з'явився відомий трактат британського філософа Дж. Лока "Листи про толерантність", то філософська категорія «толерантність» формувалась у ньому в контексті існування проблеми релігійної нетерпимості. Праці Локка навіюють на думку, що характеризує трактування можливостей існування вільного розуму в контексті толерантності: розум неможливий без свободи думки, без свободи дослідження, сумніву, без релігійної свободи, без толерантного ставлення до іншої віри, інших поглядів на світ. Категорія толерантності розглядалася в контексті віротерпимості. Екзистенціаліст і релігійний філософ Габріель Марсель у праці "Феноменологія і діалектика толерантності", досліджуючи релігійні та екзистенційні виміри цього явища, дійшов висновку, що толерантність внутрішньо іманентна людям. В екзистенційному вимірі толерантність як цінність і ключова детермінанта особистісної свободи з'явилося ще у Д. Міля ("Про свободу"). Ця категорія трактується ним не тільки як чинник існування свободи, але і як засаднича передумова для існування індивідуальності. Толерантність стає запорукою свободи індивіда від державного втручання в його приватне життя і впливу більшості суспільства на нього, свобода сприяє різноманіттю світу – саме в цьому є цінність толерантності. Життя суспільства, як і життя окремої людини, ґрунтується на впливі ідей, поглядів, теорій. За часи історії людства їх промайнуло чимало. Вони оволодівали розумом людей на більший чи менший термін. Деякі з них закликали до барикад, призводили до війн, ставали підставою для створення "образу ворога" з іншого народу. Але з розвитком суспільства до людей прийшло розуміння, що Земля не є надто великою, вона – наш спільний дім, всі люди в якому – сусіди. А для того, щоб людство успішно розвивалося, треба знаходити спільну мову. У

безмежному морі різноманітних культур, релігій, думок, ідей, що належать людям різних країн на планеті на допомогу має прийти "рятувальне коло" – толерантність. Вже у ХХ столітті, коли відбувалося поступове переосмислення проблем і підвалин культурного діалогу та лунала критика концепцій евроцентризму, толерантність поступово ставала однією з домінуючих характеристик, завдяки якій уможлиблювалося співіснування та міжкультурна взаємодія. Так один із фундаторів конструктивізму К.Леві-Строс фактично обґрунтував цінності міжкультурних діалогів збереження самобутності та розмаїття: "світова цивілізація може бути тільки коаліцією, у світовому масштабі, культур, кожна з яких зберігає свою самобутність... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна настанова, вона полягає в передбаченні того, що бажає бути..." [1, с.353-356]. Відомою є позицією одного з дослідників толерантності Владислава Лекторського, який у праці «Про толерантність, плюралізм та критицизм» визначає чотири можливі способи розуміння толерантності: толерантність як байдужість; толерантність як неможливість взаєморозуміння (як повага до іншого, якого я водночас не можу зрозуміти і з яким не можу взаємодіяти); толерантність як поблажливість (до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою презирства до них); толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог (повага до чужої позиції у поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій у результаті критичного діалогу) [2, с.46-54]. 16 листопада світ святкує Міжнародний день толерантності.

На сучасному етапі розвитку науки існує декілька визначень даного поняття: здатність людини, суспільства, держави чути й поважати думки інших, невороже зустрічати відмінну від власної думки; терпимість до іншої точки зору, способу життя, визнання права бути іншими.

У Декларації принципів толерантності говориться, що «толерантне ставлення один до одного, солідарність, діалог і взаєморозуміння повинні

стати нормою поведінки і дій усіх людей без винятку, соціальних груп, політичних партій, громадських організацій і рухів, адже толерантність є не тільки важливим принципом, а й необхідною умовою соціально-економічного розвитку людства» [3].

Толерантність є необхідною умовою успішної превентивної діяльності майбутніх соціальних працівників у нових нестандартних умовах. Якщо дотримуватися цього розуміння якості майбутнього соціального працівника, то правомірним буде, виокремити два аспекти толерантності:

- зовнішню толерантність (до інших) – переконання, що інші можуть мати свою позицію, здатні розглядати факти та явища під різними кутами зору, враховуючи різні чинники;

- внутрішню толерантність (до невизначеності) – здатність приймати рішення та міркувати над проблемою, навіть якщо невідомі всі факти й можливі наслідки. Аналізуючи змістову сутність толерантності, І. Гріншпун виокремлює параметри, що розкривають толерантність як певну характеристику індивіда, а саме:

- об'єктність толерантності, що відображається в диференційованому ставленні до різних об'єктів і впливів різного типу;

- діапазон толерантності, який передбачає умовне позначення міри толерантності як індивідуальної характеристики й окреслюється через кількість припустимих впливів;

- фокус толерантності, що є типологічною характеристикою, яка позначає стилістичну близькість одного із двох вищеназваних полюсів або їхній можливий баланс;

- стійкість толерантності, що відображає її часову характеристику;

- динамічність толерантності, тобто мінливість діапазону в часі та параметри цієї мінливості.

Толерантність – не статична, і процесуальний аспект припускає, по-перше, принципову скінченність, по-друге, динаміку з можливою зміною акцентів у плані наближеності до полюсів дихотомічної шкали [2].

На нашу думку, саме наявність в особистості фахівця такої риси як толерантність є однією з найголовніших в роботі з неформальними молодіжними об'єднаннями. Це пояснюється передовсім тим, що до складу цих об'єднань входить молодь з сукупністю специфічних цінностей, переконань, життєвих цілей, форм самопред'явлення на культурно-естетичному рівні які відрізняються від культури домінуючої соціальної групи [11,с. 51].

Поняття «толерантність» активно почало використовуватися у зв'язку з намаганням світової спільноти, насамперед таких організацій як ООН, ЮНЕСКО, врегулювати міжнародні відносини.

У 1995 у Парижі 185 державами – членами ЮНЕСКО було прийнято Декларацію Принципів Толерантності – основний міжнародний документ, в якому сутність толерантності детермінується як «повага, прийняття та правильне розуміння всієї багатоманітності культури, форм самовияву та прояву». У статті 6 Декларації зазначено: «з метою мобілізації громадськості, звернення уваги на небезпеки, приховані в нетерпимості, зміцнення прихильності й активізації дій на підтримку поширення ідей толерантності та виховання в її дусі, ми урочисто проголошуємо 16 листопада урочистим днем, присвяченим толерантності, що відзначається щорічно.

Декларація принципів толерантності наголошує, що найбільш ефективний засіб у попередженні нетерпимості - виховання. Виховання у дусі толерантності починається з навчання.

У науковій літературі толерантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насилля, визнання багатоманітності людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цієї різноманітності до однорідності або домінування якоїсь однієї точки зору [10].

Толерантність (від. лат. *tolerantia* - терпимість) - якість, що характеризується ставленням до іншої людини як до рівно вартісної особистості й виявляється у свідомому пригніченні відчуття неприязні, яке

викликане всім тим, чим відрізняється інший (зовнішність, манера мовлення, смаки, спосіб життя, переконання тощо) [6,с.24].

Виходячи з цих обставин, сьогодні постала необхідність виховувати нову культуру відносин у нашому суспільстві, побудовану на певних принципах толерантності. До числа цих принципів відносимо:

- відмову від насильства;
- добровільність вибору;
- вміння примусити себе, не примушуючи інших;
- підпорядкованість законам, традиціям і звичаям;
- прийняття іншого, який відрізняється за фізичними, психічними, національними, расовими, культурними, соціальними, релігійними ознаками.

Можна вважати, що толерантність виступає важливою умовою спілкування, але не ототожнюється із ним. Спілкування – це те, на що спрямовується толерантність, у певному розумінні його мета. Досягнення взаєморозуміння можливе за умов, коли інша сторона є для нас партнером, суб'єктом. З іншого боку, рівень спілкування формує той чи інший рівень толерантності в особистості. Особливо, коли йдеться про толерантну взаємодію майбутнього соціального працівника з дітьми із особливими освітніми, фізичними, психологічними потребами. Цілком обґрунтованим видається припустити, що уявлення про норми поведінки в міжособистісній взаємодії залежать від певних особистісних якостей, зокрема – толерантності. Як зауважує дослідник А. Г. Асмолов, остання дозволяє особистості побудувати більш зважений, об'єктивний образ ситуації загалом, а відтак розглядається як умова попередження деструктивних конфліктів та зниження гостроти конструктивних конфліктів [10, с. 8].

Толерантність є своєрідною стійкістю до конфліктів та фундаментальною основою різноманітних форм взаємодії між людьми. Толерантність у багатьох випадках допомагає попередити конфлікт або спрямовує його розвиток до конструктивного вирішення при врахуванні інтересів обох сторін. Вона впливає на поведінку суб'єкта опосередковано –

через ті акценти, які він вирізняє у своїх уявленнях про конфлікт та які слугують джерелом його негативних емоційних станів, що, в свою чергу, виступають мотивами розгортання конфліктної поведінки.

Дослідник А. Є. Зімбулі вирізнув наступні варіанти «несправжньої толерантності» [5, с. 26]:

– квазітерпимість – терпимість, коли мотивами її зовнішнього вияву є користь, конформізм, самореклама, лібералізм, віра у невідворотність подій;

– псевдотерпимість – свідомо гра «у толерантність» з мотивами вигоди, випадки свідомого введення в оману;

– «негативна» терпимість – терпимість «на показ», злісне невтручання з мотивами помсти.

Позитивна або справжня толерантність завжди викликана мотивами співчуття, симпатії та турботи.

1.3. Загальна характеристика дітей з особливими потребами

У міжнародних правових документах, державних законодавчо-нормативних актах соціального спрямування у багатьох країнах загальноживаний термін «діти з особливими потребами» («ChildrenwithSpecialNeeds»). Це поняття передбачає зміщення акцентів з недоліків і порушень у дітей, відхилень від норми до фіксації їхніх особливих потреб. А.Гордєєва зауважує: «Говорячи про особливості ми відштовхуємося від людини взагалі, а не від норми, від людини з певними особливостями, які притаманні лише їй. Особливість передбачає відмінність, несхожість, можливо неповторність, індивідуальність, унікальність».

Отже, до дітей з особливими потребами відносять дітей з порушеннями здоров'я, соціальними проблемами, обдарованих дітей.

Найпоширеніший вжиток терміну «діти з особливими потребами» зініціювала Саламанська Декларація, опублікована у 1994 році. У ній подано основне визначення «особливі потреби». Це стосуються всіх дітей і молодих

людей, чії потреби залежать від різної фізичної чи розумової недостатності [32].

На думку відомих європейських учених (G. Lefrancois, W.Lepowsky, K.Raiswaik та ін.), дитяча популяція, незважаючи на своє різноманіття, в основному має нормальні або, так звані, середні показники розвитку.

Однак, певна кількість дітей має відмінні, або низькі від середніх показники, а, відповідно, з педагогічної, соціальної або медичної точки зору ці діти характеризуються як такі, що мають особливі потреби.

Звернемось до визначення, яке дає знаний французький вчений G.Lefrancois: «Особливі потреби – це термін, який використовується стосовно осіб, чия соціальна, фізична або емоційна особливість потребує спеціальної уваги та послуг». До їх числа входять діти, які мають як виняткові здібності або талани, так і діти з фізичними, психічними, соціальними відмінностями[36].

В Україні термінологія «діти з особливими потребами досить вживана, однак суть цієї дефініції поширюється лише на дітей, у яких визначаються особливості або порушення психофізичного розвитку, оскільки передусім саме вони ідентифікуються, як діти з особливими потребами, що, власне, не повною мірою відповідає термінологічній інтерпретації.

Втім, у державних нормативно-правових документах, зокрема в Законі «Про основи соціальної захищеності інвалідів України» подано тлумачення особливих потреб, як тих, що виникають у зв'язку з інвалідністю особи. Визначається, що це, насамперед, потреби у відновленні або компенсації порушених або втрачених здібностей до різних видів діяльності, в тому числі, у можливості оволодіння знаннями [32].

Спираючись на міжнародні документи з дотримання прав людини, на сьогодні у нашій країні є неприйнятна уніфікованість термінології стосовно дітей з обмеженими можливостями здоров'я.

Використовуються словосполучення «діти з особливостями психофізичного розвитку», «діти з порушеннями», «діти з обмеженими можливостями здоров'я», «неповно справні діти» [33].

Класифікація дітей з особливими потребами:

- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку;
- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей:

- з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- з порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- з мовленнєвими порушеннями;
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- з емоційно-вольовими порушеннями;
- діти з аутизмом.

Вивчення праць вітчизняних і зарубіжних науковців дало нам підстави визначити поняття «дитина з особливими потребами» як дитину, що має освітні, комунікативні, медичні, психологічні, побутові, соціальні потреби (спеціальне обладнання, пристрої, програми навчання, психологічна підтримка тощо), пов'язані зі стійким розладом здоров'я, які відрізняються від потреб більшості її однолітків і які мають враховуватись при взаємодії з такою дитиною [37].

В Україні дітей з вадами розвитку упродовж багатьох років відносили до особливої соціальної групи, яка має свої соціокультурні особливості й потребує особливих умов організації життєдіяльності й соціалізації в суспільство [36].

Соціалізація – це один з важливих чинників повноцінного розвитку особистості та її ефективного функціонування в соціумі. Відповідно до найпоширенішого визначення, соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) розглядається як процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в даному суспільстві [38].

У процесі соціалізації у дитини формуються соціальні якості, знання та вміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. На думку Л.С. Виготського, дитина, народившись, вже є соціальною істотою, оскільки її з самого народження оточує багатогранний, складно структурований соціальний світ того суспільства, повноправним членом якого їй ще доведеться стати, але без якого вона вже не може існувати. Відносини дитини і цього світу постійно змінюються – поступово дитина оволодіває діями з предметами, в яких закріплено соціальний спосіб їх виконання, надалі світ її спілкування розширюється, все більше людей в нього включається, вона пізнає все більше соціальних ролей, у неї починають формуватись перші уявлення про себе як про частину даного соціального світу. Поступово оточуючий соціальний світ відкривається дитині в системі існуючих рольових взаємовідносин, правил соціальної поведінки, культурних норм взаємодії. В подальшому соціальне оточення надає дитині спектр чітко оформлених ціннісно-нормативних моделей і зразків соціальної поведінки. На основі засвоєння яких у дитини відбувається вибір між існуючими нормами та формується персональна ціннісно-нормативна система [47].

У наш час глобальної інформатизації та технологічного прогресу суспільства проблема соціалізації дітей з особливими потребами не дарма постає надзвичайно гостро. Адже річ не лише в тому, що дитині необхідне відчуття комфорту у соціальному середовищі, вона також повинна віднайти своє місце в ньому, з тим, щоб мати можливість повністю розкрити власні можливості, а також бути корисною іншим.

Науковці зазначили, що у процесі соціалізації дітей з вадами розвитку виникає ряд проблем, серед яких чільне місце займає проблема толерантної взаємодії з дітьми-інвалідами, відношення суспільства, держави до таких осіб, що проявляється у створенні системи спеціальної освіти, доступної системи охорони здоров'я тощо, нерівномірне розміщення спеціалізованих освітніх закладів на території України, наявності та відсутності спецшкіл, спеціалізованих реабілітаційних центрів у місцях проживання сімей, що виховують дітей з особливими потребами [48].

У завершенні вище сказаного буде доречна думка Л. Виготського, який у своїй праці «Принципи виховання фізично дефективних дітей» наголошує: «Тим часом зрозуміло будь-якому педагогу, що сліпа чи глухоніма дитина насамперед є дитина, і вже потім - дитина особлива, сліпа чи глухоніма».

Висновки до першого розділу

1. Вивчення стану дослідженості проблеми засвідчило, що серед характеристик, пов'язаних з образом соціального працівника, одне з провідних місць належить толерантному ставленню до дитини з особливими потребами.

Ці ідеї набули визнання у змісті провідних ідей педагогіки, педагогіки ненасильства (виховання учнів у дусі миролюбності, поваги до інших, вирішення конфліктів на засадах принципу свободи, взаєморозуміння); педагогіки миру (дотримання принципів довіри, поваги, любові до вихованців, співпраця з ними на засадах діалогу, без агресії та приниження особистості); педагогіки толерантності (терпиме ставлення до думок, поглядів, позицій іншої людини, сприйняття її такою, якою вона є).

2. На основі теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що толерантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насилля, визнання багатовимірності людської культури, норм

поведінки, відмова від зведення цієї різноманітності до однорідності або домінування якоїсь однієї точки зору.

Толерантність (від. лат. *tolerantia* - терпимість) - якість, що характеризується ставленням до іншої людини як до рівно вартісної особистості й виявляється у свідомому пригніченні відчуття неприязні, яке викликане всім тим, чим відрізняється інший (зовнішність, манера мовлення, смаки, спосіб життя, переконання тощо).

З'ясовано, що ідеї толерантної взаємодії з дітьми набули втілення в концепції діалогу культур, згідно з якою педагог має володіти вміннями слухати та адекватно розуміти дитину, виявляти до неї емоційно-позитивне ставлення, встановлювати з нею зворотний зв'язок.

3. Спираючись на міжнародні документи з дотримання прав людини, ми визначили класифікацію дітей з особливими потребами, а саме:

- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку;
- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей:

- з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- з порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- з мовленнєвими порушеннями;
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- з емоційно-вольовими порушеннями;
- діти з аутизмом.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

2.1. Експериментальне дослідження сформованості толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами

На констатувальному етапі дослідження брали участь 56 студентів Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету спеціальності «соціальна робота». У подальшому вони були розділені на експериментальну (ЕГ) (n – 29 студентів) та контрольну (КГ) (n – 27 студентів) групи.

Мета констатувального етапу дослідження – вивчити особливості та рівень сформованості толерантного ставлення у майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами в процесі навчання у вищому навчальному закладі.

Виходячи з теоретичних засад підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами для свого дослідження ми виокремили такі основні складові компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, поведінковий та рефлексивний.

Мотиваційно-ціннісний компонент виявляється в пріоритеті мотивів і гуманістичних цінностей та усвідомленні особистісної значущості власної виховної роботи з дітьми з особливими потребами, прийнятті таких дітей з їхніми проблемами як рівноправних партнерів, бажанні працювати з ними на засадах поваги та доброзичливості, співпереживанні й прагненні до взаєморозуміння та взаємодопомоги.

Когнітивний компонент передбачає формування у майбутніх соціальних працівників системних знань про сутність толерантності, толерантного ставлення до дітей з особливими потребами, методик та виховних технологій побудови взаємин із дітьми на засадах педагогіки гуманізму і ненасилля, рівності й співробітництва та, головне, усвідомлення унікальності й самоцінності кожної дитини, яка має право на власні думки й переконання, індивідуальні особливості власного розвитку.

Поведінковий – характеризує вміння майбутніх соціальних працівників здійснювати толерантну взаємодію з дітьми з особливими потребами в процесі спілкування (комунікативної толерантності), будувати взаємодію з такими дітьми на основі розуміння їхніх почуттів і бажань, здійснювати безкорисливу і добровільну діяльність та допомогу в підтримці кожної дитини.

Виокремлення рефлексивного компонента ми пов'язуємо з формуванням у майбутніх соціальних працівників умінь і практичних навичок аналізувати власні емоції, думки, вчинки і дії з позиції гуманістичної педагогіки, що сприяє виробленню прагнення до особистісного вдосконалення і самовдосконалення толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами.

До кожного компонента було дібрано відповідні методи і діагностичні методики: мотиваційно-ціннісний – методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (Додаток А); когнітивний – експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєва, Л. Шайгерова) для визначення здатності до вияву толерантності (Додаток Б); поведінковий – методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. Бойка (Додаток В); рефлексивний – самооцінювання студентами своєї поведінки та експрес-опитування для виявлення наявності прагнення до самовдосконалення.

Провівши діагностику компонентів толерантного ставлення до дітей з особливими потребами за визначеними показниками, маємо можливість представити рівні сформованості усіх компонентів (мотиваційно-ціннісний,

когнітивний, поведінковий, рефлексивний) в експериментальній та контрольній групах (рис. 2.1).

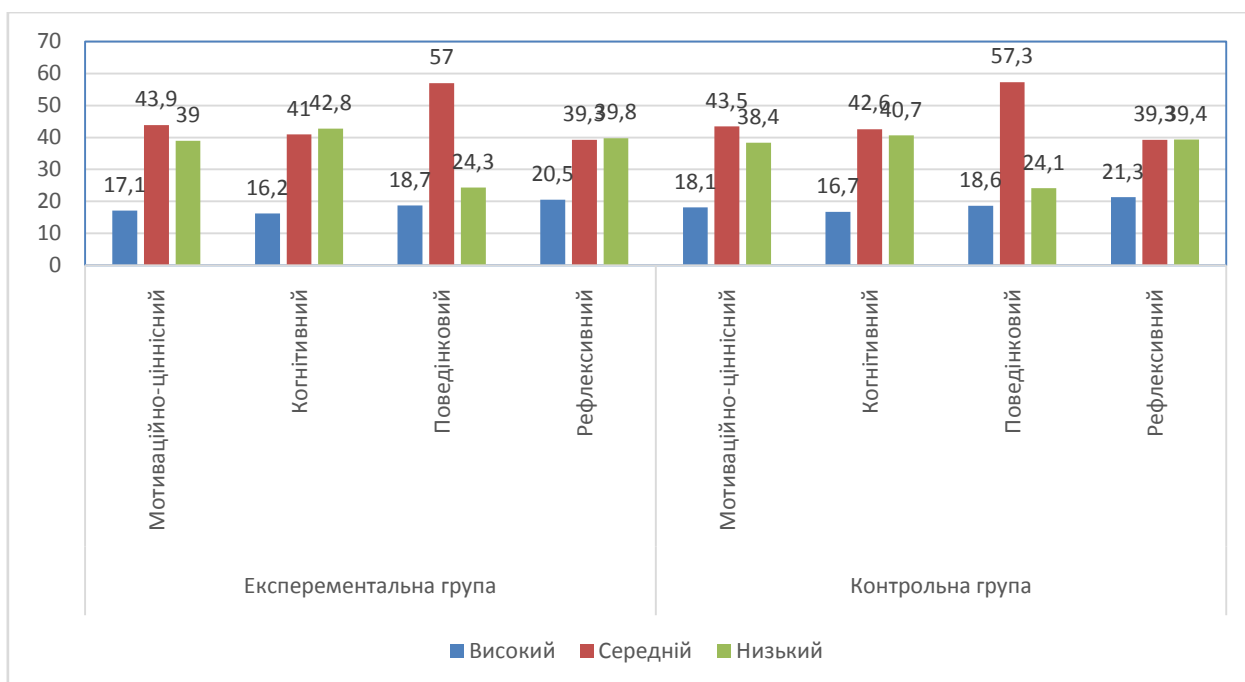

Рис. 2.2. Педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами

Як видно з діаграми, найнижчі показники отримані за когнітивним компонентом толерантного ставлення до дітей з особливими потребами – 42,8% низького рівня в експериментальній групі (40,7% – контрольна група).

Водночас можна констатувати й досить низькі показники високого рівня за всіма компонентами. Зокрема, найнижчі показники високого рівня маємо знову за когнітивним компонентом – 16,2% в ЕГ і 16,7% в КГ. Не набагато вищі показники високого рівня за мотиваційно-ціннісним та поведінковим компонентами.

Результати констатувального етапу експерименту щодо визначення рівнів сформованості толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Загальні рівні сформованості толерантного ставлення **вихователів до дітей з особливими потребами (констатувальний етап, %)**

Рівні	Експериментальна група	Контрольна група
Високий рівень	18,13	18,67
Середній рівень	45,4	45,68
Низький рівень	36,47	35,65

Отже, у майбутніх майбутніх соціальних працівників як експериментальної, так і контрольної групи зафіксовано переважно середній (45,4% в ЕГ, 45,68% в КГ) і низький (36,47% – ЕГ, 35,65% – КГ) рівні сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами. У респондентів обох груп були виявлені досить низькі показники високого рівня толерантності до дітей з особливими потребами (18,13% в ЕГ і 18,67% – в КГ), що повинно безумовно знайти своє відображення у плануванні формувального етапу дослідження.

Таким чином, результати констатувального експерименту свідчать, що за відсутності спеціально організованого формування толерантного ставлення до дітей з особливими потребами спостерігається недостатній розвиток мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового та рефлексивного компонента, що підтверджується низьким та середнім рівнями в більшості студентів спеціальності «соціальна робота». Це, на нашу думку, вимагає розробки педагогічних умов та експериментальної перевірки формування толерантного ставлення до дітей з особливими потребами.

Отже, аналіз теоретичних джерел дозволив нам схарактеризувати критерії, показники й рівні сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників.

З метою підвищення рівнів сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників слід здійснювати цілеспрямовану роботу з розвитку її базових компонентів активними методами навчання та самовиховання.

2.2. Педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами

Філософське поняття «умови» трактується як категорія, що виражає відношення предмета та оточуючих явищ, без яких він не може існувати. Умови утворюють те мікро- та макросередовище, обставини, оточення, в яких явище, предмет чи події виникають, існують і розвиваються.

У педагогічній літературі наявні різні підходи до визначення поняття «умови».

Наприклад, в Українському педагогічному словнику пропонується тлумачення умов як сукупності факторів, що «впливають на кого-небудь, що-небудь і створюють середовище, в якому щось протікає» [48, с. 312].

Як сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, засобів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених завдань визначає педагогічні умови А. Найн [106].

Згідно з поглядами І. Яковлевої, педагогічні умови слід розуміти як сукупність заходів навчально-виховного процесу, що забезпечують досягнення студентами професійно-творчого рівня діяльності [206, с. 202].

Відповідно до визначення, запропонованого А. Литвиним, педагогічні умови – це комплекс спеціально спроектованих генеральних чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини навчально-виховного процесу та/або особистісні параметри його учасників, які забезпечують цілісність навчання та виховання в інформаційно-освітньому середовищі навчального закладу відповідно до суспільства [99, с. 63].

Отже, педагогічні умови зазвичай інтерпретуються як сукупність певних засобів, чинників, запровадження яких забезпечує досягнення запланованого результату.

Неоднозначною є й інтерпретація внутрішнього змісту цих умов, який зумовлюється різноманітністю цілей і завдань, які висуває перед собою

дослідник та які прагне досягти завдяки розробці та запровадженню конкретної сукупності певних засобів і чинників.

Виховання студентів, зокрема, виховання у них толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу позначене складністю та залежить від багатьох чинників. Тому підвищення ефективності цього процесу не може задовольнити якась одна педагогічна умова. Необхідний певний комплекс педагогічних умов, який давав би змогу усунути виявлені за результатами констатувального етапу експерименту недоліки у рівнях вихованості у студентів толерантного ставлення до дітей з особливими потребами, вдосконалити означену вихованість за всіма її структурними компонентами.

Відповідно до теоретичних засад і результатів констатувального етапу ми розробили педагогічні умови, які, на нашу думку, сприятимуть ефективному формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників:

1) створення у вищому навчальному закладі толерантного виховного простору;

2) зорієнтованість навчально-виховного змісту на розвиток толерантності як провідної якості майбутніх соціальних працівників;

3) вправління у вміннях і навичках професійного спілкування на засадах толерантного ставлення до дитини з особливими потребами.

Кожна із запропонованих педагогічних умов, обіймаючи змістовий, смисловий чи технологічний аспекти практичної підготовки, повинна сприяти пробудженню відповідних компонентів структури толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового і рефлексивного.

Відзначимо, що педагогічні умови формування професійної толерантності майбутнього соціального працівника – це сукупність обставин організації навчального процесу, у яких знаходять відображення ідеї та

принципи толерантної взаємодії і співпраці всіх учасників цього процесу. Саме вони визначають той простір, у межах якого майбутні соціальні працівники можуть здійснювати саморозвиток і самовдосконалення відповідно до вимог професії і власних уявлень щодо її якості.

З метою реалізації першої педагогічної умови – створення у вищому навчальному закладі толерантного виховного простору – ми намагалися створити таке середовище, яке ґрунтується на гуманістичних засадах і моральних цінностях і створює умови для розвитку й виховання толерантної особистості майбутнього соціального працівника з адекватною самооцінкою, яка активно освоює і перетворює навколишній світ.

Під час упровадження першої педагогічної умови, – створення у вищому навчальному закладі толерантного виховного простору – зі студентами проводилися бесіди на відповідну тематику «Кращий соціальний працівник», «Мета як головний орієнтир соціальної роботи», «Механізми формування мети соціальної роботи з дітьми з особливими потребами на основі толерантності» тощо; організовувалися дискусії й диспути: «Чи можна вважати терпимість і толерантність тотожними поняттями?», «Чи може інтолерантний соціальний працівник успішно розбудовувати особистісно-зорієнтовану взаємодію?»; проводилися міні-лекції на теми: «Розробка програми самовиховання з метою формування толерантності», «Роль толерантності в роботі майбутнього соціального працівника» тощо.

Друга педагогічна умова – зорієнтованість навчально-виховного змісту на розвиток толерантності як провідної якості майбутніх соціальних працівників – передбачала формування системи знань студентів щодо індивідуальних особливостей дітей з особливими потребами, толерантність як особистісно важливу професійну якість майбутнього соціального працівника, ознайомлення з основними положеннями провідних міжнародних і державних документів, щодо інклюзивної освіти та принципів толерантності.

Нами була розроблена програма спецкурсу «Виховання у майбутніх

соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами», який запроваджувався перед початком та під час проходження фахової практики.

Головні завдання спецкурсу полягали у:

– вихованні у майбутніх соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами;

– формуванні цілісної системи знань, переконань, практичних умінь і навичок шанобливого ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами;

– ознайомленні із загальними поняттями, проблемами та закономірностями міжособистісних взаємин, що базуються на толерантному ставленні до особистості дитини з вадами;

– виробленні у майбутніх соціальних працівників гуманістичної спрямованості у професійній діяльності, орієнтації на вияв моральних почуттів та якостей;

– коригування наявної ієрархії моральних цінностей;

– оволодінні навичками вільного, продуктивного міжособистісного спілкування з дітьми, забезпечення психологічного комфорту всіх суб'єктів виховного процесу.

Програма спецкурсу складалася із трьох *модулів*.

Перший модуль «Толерантність як духовно-моральна цінність особистості майбутнього соціального працівника» охоплював тематику, пов'язану з характеристикою толерантності як духовно-моральної цінності, висвітленням основних ідей гуманістичної моралі, ознайомленні з поглядами вчених, які сповідували гуманізм і шанобливе ставлення до дитини.

Тематика другого модуля «Роль емоцій та почуттів у формуванні у майбутніх соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами» спрямовувалася на формування у майбутніх соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами та шанобливого ставлення до дітей шляхом залучення механізмів

їх емоційно-ціннісної сфери, орієнтації їх на визнання гідності дитини, сприйняття її як найвищої та неповторної цінності, усвідомлення необхідності вияву довіри, справедливості тощо у взаєминах з нею, особливостей дотримання особистісно орієнтованої стратегії їх побудови.

Третій модуль «Особливості побудови шанобливих взаємин майбутніх соціальних працівників з дітьми з особливими потребами» мав на меті познайомити майбутніх соціальних працівників з методикою виявлення довіри, справедливості та інших якостей майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами, методами вирішення конфліктних ситуацій, вміннями вияву поваги до особистості дитини у складних ситуаціях. Вивчення цих питань передбачало засвоєння особливостей і способів гуманного спілкування соціального працівника та дитини, ознайомлення із окремими методами діагностики особистості тощо.

До кожної теми подавалася рекомендована література, а також завдання і запитання. Для роз'яснення тих чи інших понять, категорій, формування уявлень про моральні якості тощо використовували різноманітні активні методи роботи, які сприяли підготовці майбутніх соціальних працівників до виконання інших видів завдань. Останні добиралися таким чином, щоб забезпечити активну участь усіх присутніх у їх виконанні.

Розробляючи програму спецкурсу, керувалися положенням А. Маркової [95] про те, що вплив на особистість студента здійснює багато факторів, зокрема відбір змісту навчального матеріалу для гуманістичного виховання, виконання відповідних завдань за допомогою спеціальних методів пізнавальної діяльності, особистість викладача, тобто все те, що допомагає формувати у студентів розуміння значення майбутньої професії для суспільства, залучати до практичної реалізації гуманних якостей особистості тощо.

Реалізація другої педагогічної умови відбувалася під час проведення дискусій в рамках гуртка «Особливості дітей з особливими потребами», бесід

(індивідуальних і групових), майстер-класів, презентацій досвіду роботи, інформаційних буклетів тощо.

Традиційною формою роботи зі студентами різних курсів було проведення індивідуальних бесід, дискусій, консультацій, диспутів, виховних заходів. Серед виховних заходів, які були нами проведені, слід відзначити: «Обличчя толерантності», «Інклюзивні» або «Ексклюзивні діти – хто вони?», «Формування толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників». Студенти дійшли думки, що для деяких з них діти з особливостями психофізичного розвитку, перш за все, є особливими, винятковими, просто кажучи – «ексклюзивними».

Третя педагогічна умова – вправлення у вміннях і навичках професійного спілкування на засадах толерантного ставлення до дитини з особливими потребами в процесі професійної підготовки студентів – реалізовувалась в процесі тьюторської та волонтерської діяльності [10].

Поширений підхід, відповідно до якого принципи і мотиви волонтерської роботи здатні формувати в індивіда гуманне, толерантне ставлення до людей, адже «принципи і мотиви волонтерства ... сприяють формуванню в молодій людини не тільки навичок, необхідних для професійного зростання, але й таких важливих якостей, як працелюбність, милосердя, доброзичливість, гуманне, толерантне ставлення до людей» [23, с. 58].

Волонтерська практика кафедри соціальних технологій ФЛСК НАУ заслуговує на особливу увагу. Її кредо – «Добро починається з тебе».

Волонтерська практика студентів – це прояв толерантності, доброти та милосердя, м'якості, ніжності, розуміння, співчуття; це спосіб підтримки, турботи, надання допомоги дітям з особливими потребами та іншим людям, які потребують допомоги; це чудовий спосіб знайти нових друзів, завести нові знайомства, поспілкуватись із цікавими людьми; це можливість весело і корисно проводити час, реалізувати свої можливості, навчати і навчатися.

Найбільшим успіхом студенти вважають акції-милосердя, які проводяться на факультеті та на кафедрі соціальних технологій, а саме: «Запали вогонь толерантності», «Прийми промінчик мого серця», «Радій життю і допоможи іншим», «Великодній передзвін», «З теплом у серці» до дня Св. Миколая, Різдвяних свят та Дня захисту дітей.

Студенти спільно з викладачами кафедри розробили методiku проведення занять з толерантності, орієнтованих на студентів першого курсу, що має допомогти їм зрозуміти проблеми дітей з особливими потребами, відкрити можливості для спілкування з даною категорією дітей, сформуванати позитивне сприйняття таких дітей.

Алгоритм реалізації цієї методики передбачав проведення комплексу з двох занять: перше – забезпечувало націлювання аудиторії на проблему, друге – передбачало безпосереднє її обговорення.

Перше заняття з толерантності розпочиналося з гри на знайомство. Потім випробування у формі ігор з використанням метафоричних асоціативних карток, які б показали буденні проблеми дітей з особливими потребами. Обов'язковим було обговорення труднощів, що виникають у дітей з особливими потребами.

Студенти творчо підійшли до проведення занять з толерантності, тому деякі з них варіювали згадану методiku – переглядали й обговорювали мультиплікаційний фільм «Блакитне щеня», складала власні казки. Запропонували використовувати ляльковий театр.

Друге заняття з толерантності було побудовано на конкретному наочному матеріалі – книжці «Познайомся, другом стань!» (автор тексту – А. Кравцова, художник – Е. Полянська) – першій вітчизняній книжці, орієнтованій на широку дитячу аудиторію, де зображені діти з особливими потребами. У ній розповідається, як треба з ними краще поводитися, спілкуватися, товаришувати.

Унікальна книжка гарно ілюстрована, написана простою, зрозумілою мовою, що сприяло кращому засвоєнню закладених у ній ідей толерантності

та порозуміння як основи нормалізації життя дітей з обмеженими функціональними можливостями.

На занятті діти знайомилися зі змістом книжки поступово, разом із волонтерами гортаючи її сторінки та обговорюючи те, що на них зображено. Студенти стимулювали дітей до активної участі, задавали питання наприклад: що ви бачите на картинці, чим діти займаються, чим відрізняються один від одного, що потрібно робити для кращого спілкування з дитиною, яка має певні обмеження. Відповідаючи на прості, на перший погляд, питання, діти все більше і більше занурювалися у проблему, розповідали про власний досвід, самі задавали питання.

Отже, прогнозований результат занять – розвиток у нашому суспільстві толерантного ставлення до дітей з особливими потребами, щоб майбутні соціальні працівники сприймали їх як частину нашого соціуму та ставилося до них як до особистостей, здатних до самореалізації в суспільстві.

Слід зазначити, що волонтерська практика сприяє формуванню у майбутніх фахівців не тільки навичок, необхідних для професійного зростання, але й таких важливих якостей, як гуманне та толерантне ставлення до дітей з особливими потребами.

Таким чином, формування толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами в процесі волонтерської практики забезпечувало накопичення студентами особистісного досвіду толерантної поведінки на основі гуманістичних цінностей, закріплення таких особистісних якостей, як щирість, доброзичливість, тактовність, емпатія тощо.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що сутність формувального експерименту полягала в тому, щоб за рахунок практичної реалізації визначеної сукупності педагогічних умов пробудити становлення й прогресивний розвиток у студентів експериментальних груп ознак кожного з чотирьох компонентів толерантності як саме професійно важливої якості

їхньої особистості – мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового та рефлексивного в їх єдності.

2.3. Аналіз динаміки сформованості толерантного ставлення майбутніх соціальних працівників до дітей з особливими потребами

Повторне діагностування майбутніх соціальних працівників проводилось у контрольних та експериментальних групах за допомогою тих самих методик, що й на констатувальному етапі. Кількісний та якісний аналіз здійснювався шляхом зіставлення результатів констатувального етапу в контрольній та експериментальній групах з результатами контрольного етапу.

Для повторної діагностики сформованості мотиваційно-ціннісного компонента толерантності до дітей з особливими потребами була використана методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича з метою виявлення характеру цінностей майбутніх соціальних працівників.

Повторне застосування методики «Ціннісні орієнтації» і аналіз отриманих результатів засвідчив, що в експериментальній групі відбулися зміни в характері ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників. Зокрема, відбулась зміна ієрархії цінностей. Більше студентів експериментальної групи демонструють свою орієнтацію на взаємодію з дітьми з особливими потребами, що виявляється в необхідності толерантності та налаштованості на позитивні взаємини з ними. Змінились рангові місця в системі цінностей, тобто яке місце в системі цінностей майбутніх соціальних працівників посідають терпимість, чуйність, любов, щастя інших тощо.

Якщо для більшості майбутніх соціальних працівників на констатувальному етапі пріоритетними були цінності особистого щастя, зокрема здоров'я та щасливе сімейне життя, а також впевненість у собі, то після проведення формувального експерименту змінилася загальна ієрархія

цінностей майбутніх соціальних працівників. Зокрема, в експериментальній групі цінність щастя інших з 9 місця перейшла на 4 місце. Також, у порівнянні з констатувальним етапом, з'явилися студенти, які щастя інших поставили на перше місце (6,3%). Разом з тим, серед студентів контрольної групи загальна ієрархія цінностей не змінилася, у них і надалі переважають особистісні цінності.

Аналіз інструментальних цінностей показав, що важливі для нашого дослідження цінності соціальної взаємодії серед студентів експериментальної групи почали займати вищі позиції. Зокрема, широта поглядів як уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички з 7 місця піднялась на 4, терпимість до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим помилки – з 16 місця піднялась на 9, чуйність – з 17 на 11 місце. У студентів контрольної групи цінності, спрямовані на благо інших, не посіли високих місць в ієрархії цінностей майбутніх соціальних працівників.

Підсумовуючи отримані результати, ми отримали такі дані: до високого рівня віднесено 29,5% майбутніх соціальних працівників експериментальної групи, у той час як на констатувальному етапі цей показник був на рівні 16,2%. У контрольній групі виявлено 18,9% респондентів високого рівня, що на 1,3% більше у порівнянні з констатувальним етапом. Середній рівень розвитку ціннісних орієнтацій було виявлено у 51,4% респондентів експериментальної групи (41,9% – на констатувальному етапі) і 45,8% респондентів контрольної групи (42,6% – на констатувальному етапі). Відповідно до низького віднесено 19,1% студентів експериментальної і 35,3% – контрольної групи.

Повторна діагностика когнітивного компонента проводилась за допомогою експрес-опитувальника «Індекс толерантності» для виявлення здатності до вияву толерантності, її загального рівня.

За результатами експрес-опитувальника ми, як і на констатувальному етапі, виявили досить високі показники здатності майбутніх соціальних працівників до прояву толерантності. Так, до високого рівня віднесено 49,0%

студентів експериментальної групи (25,7% – на констатувальному етапі); у контрольній групі цей показник становить 25,0% (24,2% – констатувальний етап). Показники середнього рівня становлять – 49,6% в ЕГ і 63,9% в КГ. У цілому, такі результати свідчать про стійку тенденцію позитивної налаштованості майбутніх соціальних працівників на взаємодію з дітьми з особливими потребами. Так, в експериментальній групі лише 1,4% респондентів віднесено до низького рівня здатності до прояву толерантності, у той час як цей показник в контрольній групі становить 11,1%. Результати, що виявлені в експериментальній групі, свідчать про ефективність проведеної роботи зі студентами, зокрема психолого-педагогічного тренінгу толерантності, основною метою якого було подолання яскраво виражених інтолерантних установок щодо оточуючих людей. У контрольній групі показник низького рівня майже не змінився, оскільки з цими студентами не проводилась цілеспрямована робота у вказаному напрямі.

Діагностика рівня розвитку поведінкового компонента здійснювалась за показниками комунікативної толерантності, умінням будувати взаємини з дітьми з особливими потребами на основі розуміння їх почуттів і бажань та здатності до вияву емпатії в спілкуванні та взаємодії.

Для визначення рівня розвитку комунікативної толерантності ми знову застосували методіку діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко).

Діагностика рівня розвитку поведінкового компонента толерантного ставлення до дітей з особливими потребами дозволила отримати такі результати. До високого рівня було віднесено 33,8% студентів експериментальної групи, що на 15,1% більше, ніж на констатувальному етапі; та 19,9% студентів контрольної групи, що на 1,3% більше, ніж на констатувальному. Середній рівень було виявлено у 56,2% студентів експериментальної групи та 57,9% – контрольної. У порівняльні з констатувальним етапом зменшився низький рівень. Так, у експериментальній групі він становить 10,0%, у той час як на

констатувальному етапі становив 22,2%. У контрольній групі цей показник змінився з 24,1% на 22,2%.

Повторна діагностика розвитку рефлексивного компонента здійснювалась за тими самими показниками, що й на констатувальному етапі. Це оцінка власної поведінки в різних ситуаціях взаємодії з дітьми з особливими потребами та прагнення до вдосконалення своїх умінь толерантного ставлення до дітей з особливими потребами.

Діагностика прагнення до вдосконалення власних умінь толерантного ставлення до дітей з особливими потребами дала можливість побачити, яким чином майбутні соціальні працівники дають оцінку своєї професійної діяльності, а також визначити їх прагнення до вдосконалення.

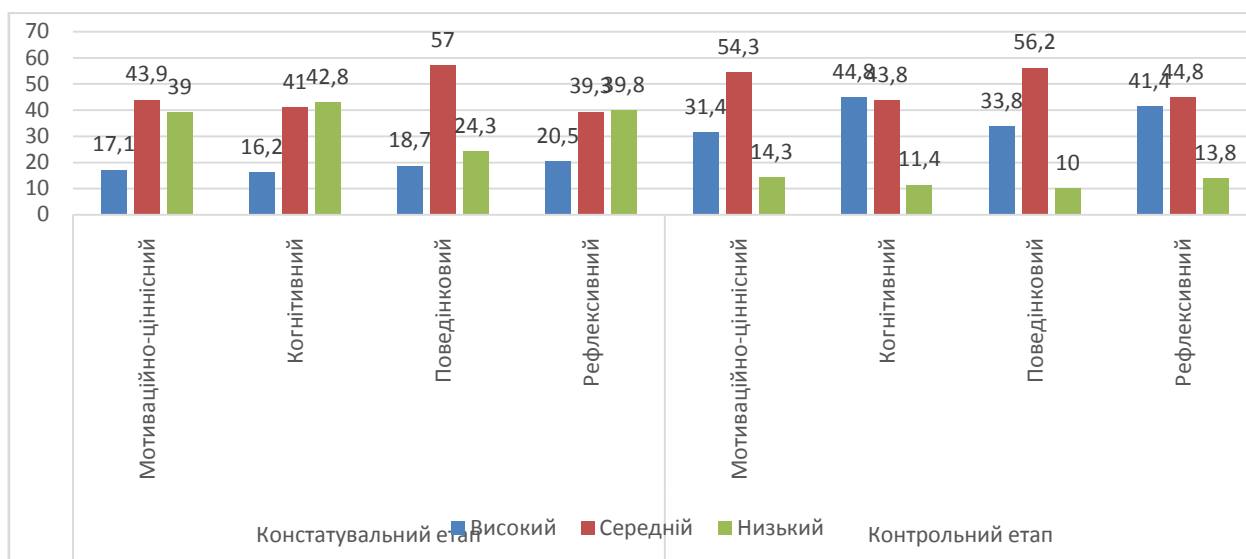
За позитивною динамікою результатів, особливо в експериментальній групі можемо стверджувати, що студенти почали виявляти більше позитивне ставлення до різних аспектів професійної діяльності, демонструвати адекватну самооцінку власної професійної діяльності та орієнтацію на професійне вдосконалення.

Діагностика рівня розвитку рефлексивного компонента толерантного ставлення до дітей з особливими потребами дозволила отримати наступні результати. До високого рівня було віднесено 41,4% студентів експериментальної групи, що на 20,9% більше, ніж на констатувальному етапі; 23,1% студентів контрольної групи, що на 1,8% більше в порівнянні з констатувальним етапом. В обох групах зросли і показники середнього рівня і становлять 44,8 % в ЕГ (39,7% – на констатувальному етапі) і 43,1 % в КГ (39,3%– на констатувальному етапі). Відповідно зменшилась кількість студентів низького рівня рефлексії. Так, у експериментальній групі цей показник становить 13,8%, а у контрольній групі – 33,8%.

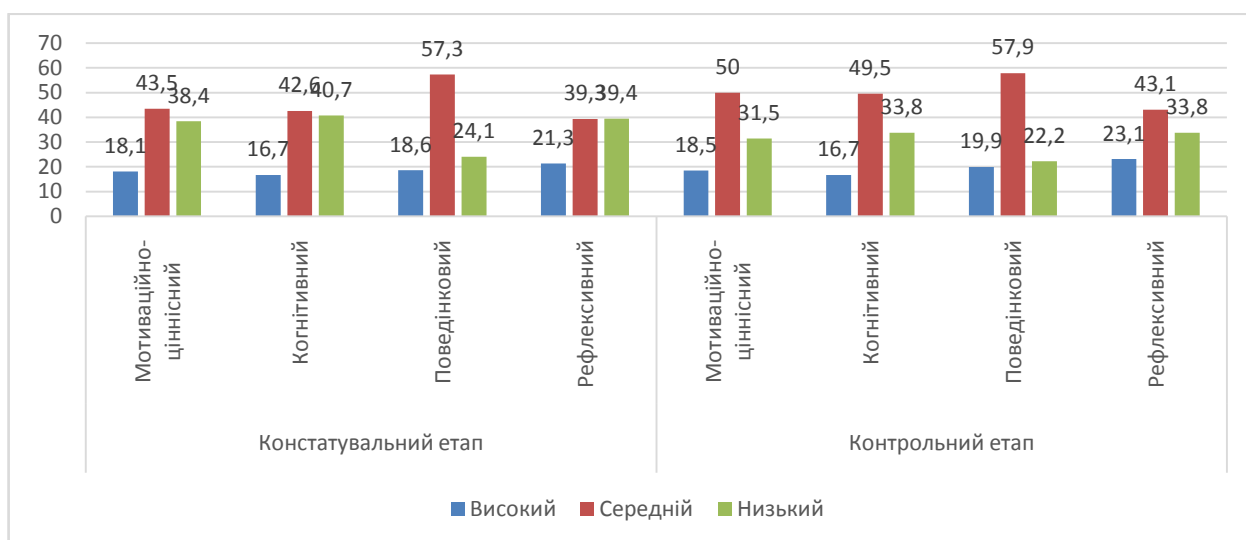
Провівши повторну діагностику компонентів толерантного ставлення до дітей з особливими потребами за визначеними показниками, маємо можливість представити рівні сформованості всіх компонентів (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, поведінковий, рефлексивний) в експериментальній

та контрольній групах за результатами проведення формувального етапу експерименту (рис. 2.2).

За результатами констатувального етапу найнижчі показники було отримано за когнітивним компонентом толерантного ставлення до дітей з особливими потребами, на контрольному етапі зафіксовано значне його зростання в експериментальній групі.

Експериментальна група

Контрольна група

Рис. 2.2. Динаміка сформованості показників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників

Як видно з діаграм (рис. 2.2), показники низького рівня за усіма компонентами в експериментальній групі знаходяться майже на однаковому рівні. А найвищі показники високого рівня маємо саме за когнітивним (44,8%) та рефлексивним (41,4%) компонентам. У контрольній групі ми бачимо, що досить високий відсоток низького рівня за цими ж компонентами.

Результати контрольного етапу експерименту щодо визначення рівнів сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників після проведення формувального етапу експерименту та реалізації педагогічних умов представлено у таблиці 2.2 із зазначенням динаміки.

Таблиця 2.2

Динаміка рівнів сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників (контрольний етап, %)

Рівні	Еспериментальна група			Контрольна група		
	Констатувальний етап	Контрольний етап	Динаміка	Констатувальний етап	Контрольний етап	Динаміка
ВР	18,13	37,85	+ 19,72	18,67	19,55	+0,88
СР	45,4	49,77	+ 4,37	45,68	50,12	+4,44
НР	36,47	12,38	-24,09	35,65	30,33	-5,32

Відповідно до таблиці 2.2 у майбутніх соціальних працівників як експериментальної, так і контрольної групи зафіксовано переважно середній (близько 50,0% в кожній групі) рівень сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами. Проте позитивна динаміка в експериментальній групі значно вища.

Таким чином, результати контрольного етапу експерименту засвідчили

ефективність проведеної роботи на формувальному етапі.

Висновки до другого розділу

1. Результати констатувального експерименту свідчать, що за відсутності спеціально організованого формування у майбутніх соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами спостерігається недостатній розвиток мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового та рефлексивного компонента, що підтверджується низьким та середнім рівнями в більшості студентів спеціальності «соціальна робота».

2. Визначено та обґрунтовано педагогічні умови, які сприятимуть ефективному формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників:

- створення у вищому навчальному закладі толерантного виховного простору;
- зорієнтованість навчально-виховного змісту на розвиток толерантності як провідної якості майбутніх соціальних працівників;
- вправлення у вміннях і навичках професійного спілкування на засадах толерантного ставлення до дитини з особливими потребами.

3. Формувальний експеримент за рахунок практичної реалізації визначеної сукупності педагогічних умов пробудив становлення й прогресивний розвиток у студентів експериментальних груп ознак кожного з чотирьох компонентів толерантності як саме професійно важливої якості їхньої особистості – мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового та рефлексивного в їх єдності.

4. З метою підвищення рівнів сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників слід здійснювати цілеспрямовану роботу з розвитку її базових компонентів активними методами навчання та самовиховання.

ВИСНОВКИ

У дослідженні наведено новий підхід до розв'язання проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами, що знайшло відображення в теоретичному обґрунтуванні відповідних ефективних педагогічних умов.

Результати теоретичного аналізу та експериментальної роботи засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і стали підставою для таких висновків:

1. На основі теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що серед характеристик, пов'язаних з образом соціального працівника, одне з провідних місць належить толерантному ставленню до дитини.

Ці ідеї набули визнання у змісті провідних ідей педагогіки, педагогіки ненасильства (виховання учнів у дусі миролюбності, поваги до інших, вирішення конфліктів на засадах принципу свободи, взаєморозуміння); педагогіки миру (дотримання принципів довіри, поваги, любові до вихованців, співпраця з ними на засадах діалогу, без агресії та приниження особистості); педагогіки толерантності (терпиме ставлення до думок, поглядів, позицій іншої людини, сприйняття її такою, якою вона є).

2. На основі теоретичного аналізу філософської, соціологічної, психологічної і педагогічної літератури встановлено, що толерантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насилля, визнання багатомірності людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цієї різноманітності до однорідності або домінування якоїсь однієї точки зору.

Толерантність (від. лат. *tolerantia* - терпимість) - якість, що характеризується ставленням до іншої людини як до рівновартісної особистості й виявляється у свідомому пригніченні відчуття неприязні, яке викликане всім тим, чим відрізняється інший (зовнішність, манера мовлення, смаки, спосіб життя, переконання тощо).

З'ясовано, що ідеї толерантної взаємодії з дітьми з особливими потребами набули втілення в концепції діалогу культур, згідно з якою соціальний працівник має володіти вміннями слухати та адекватно розуміти дитину, виявляти до неї емоційно-позитивне ставлення, встановлювати з нею зворотний зв'язок.

3. Спираючись на міжнародні документи з дотримання прав людини, ми визначили класифікацію дітей з особливими потребами, а саме:

- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку;
- діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей:

- з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- з порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- з мовленнєвими порушеннями;
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- з емоційно-вольовими порушеннями;
- діти з аутизмом.

4. Констатувальний етап експерименту засвідчив, що за відсутності спеціально організованого формування у майбутніх соціальних працівників толерантного ставлення до дітей з особливими потребами спостерігається недостатній розвиток мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового та рефлексивного компонента, що підтверджується низьким та середнім рівнями в більшості студентів спеціальності «соціальна робота».

5. Визначено та експериментально перевірено педагогічні умови,

які сприятимуть ефективному формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників:

- створення у вищому навчальному закладі толерантного виховного простору;
- зорієнтованість навчально-виховного змісту на розвиток толерантності як провідної якості майбутніх соціальних працівників;
- вправлення у вміннях і навичках професійного спілкування на засадах толерантного ставлення до дитини з особливими потребами.

6. Експериментальна перевірка педагогічних умов, які сприятимуть ефективному формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників засвідчила їхню ефективність, що підтверджено динамікою показників рівнів вихованості в експериментальній і контрольній групах.

7. З метою підвищення рівнів сформованості толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх соціальних працівників слід здійснювати цілеспрямовану роботу з розвитку її базових компонентів активними методами навчання та самовиховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про вищу освіту»
2. Конвенція про права дитини (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021
3. Сімейний кодекс України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
4. Авдєєва І. М., Мельникова І. М. Інноваційні комунікативні технології в роботі кураторів академічних груп: навчальний посібник / І. М. Авдєєва, І. М. Мельникова /. – К. : ВД «Професіонал», 2007. – 304 с.
5. Азаров Ю. П. Искусство любить детей. – М. : Мол. Гвардія, 1987. – 174 с.
6. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Амонашвили Шалва Александрович. – М. : Дом Шалвы Амонашвили, 2001. – 496 с.
7. Ахундова Ш. Лд. Уважение, его основа и типы. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/uvazhenie-ego-osnova-i-tipy#ixzz2oVIFwNs>
8. Байкова Л. А. Воспитание в традиционной и гуманистической педагогике // Классный руководитель. – 1998. – № 2. – С.2 – 11.
9. Балл Г. О. Парадигма діалогу і проблема прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / [за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало]. – Ченстохова – Київ, 1999. – С. 335–347.
10. Бедерханов В. П. Гумастические смыслы образования / В. П. Бедерханов, И. Д. Демакова, Н. Б. Крилова // 2012. – № 1. – С. 16 – 27.

11. Безкоровайна О. В. Педагогіка миру: визначення, завдання, шляхи її реалізації / О. В. Безкоровайна // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4. – С. 146–154.
12. Безкоровайна О. В. Виховання духовної культури особистості студента засобами соціально-ціннісної діяльності / О. В. Безкоровайна // Оновлення змісту форм та методів навчання та виховання : зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 34. – С.109–115.
13. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О.В.Безкоровайна // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 3. – С.4–11.
14. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс / [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.
15. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х книгах. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
16. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
17. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: Навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с. (Серія “Альма-матер”).
18. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Т. М. Білоус – Київ : 2004. – 20 с.
19. Білюк О. Г. Зміст морально-ціннісних стосунків викладачів і студентів у навчально-виховному процесі / О. Г. Білюк // Наук. вісник Миколаївського держ. ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. / за ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв : МДК, 2006. – Вип.12. Т.4. – С. 14–21.
20. Білюк О. Г. Формування морально-ціннісних стосунків викладачів і студентів у навчально-виховному процесі: автореф. на здобуття наук.

ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О. Г. Білюк. – Умань, 2014. – 21 с.

21. Блинов В. Л. Психологические основы самопознания и саморазвития: учебно-метод. Пособие / В. Л. Блинов, Ю. Л. Блинова. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 222 с.

22. Бондаревская Е. В. Ценностные основания личностно ориентированного воспитания // Педагогика. – 2007. – № 8. – С.44 – 53, с. 51.

23. Бородина Е. С. Организация работы куратора студенческой группы в вузе // Записки Юно-Уральского гос. университета. Серия „Образование. Педагогика”. – 2013. Т.5. – № 3. – С.77 – 80.

24. Бранецька М. С. Визначення поняття „етичні взаємовідносини” / М. С. Бранецька // Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Вип. 54. – Херсон, 2009. – С. 116–120.

25. Бранецька М. С. Педагогічні умови формування етичних взаємовідносин студентів політехнічних коледжів у позааудиторній діяльності: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / М. С. Бранецька. – Умань, 2013. – 20 с.

26. Бубер М. Диалог // Мартин Бубер. Два образа веры. – М. : Республика, 1995. – 224 с.

27. Виготський Л. С. Вибрані психологічні дослідження. М. : 1957, – 230 с.

28. Виховання толерантності починається з учителя / О. Матієнко // Рідна школа. – 2005. – № 6, червень. – С. 29-32.

29. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 17 – 19.

30. Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов: дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук. : спец. : 13.00.08 „Дошкольная педагогика” / Ю. Н. Галагузова – М., 2001. – 185 с.

31. Ганди М. Моя вера в ненасиліе // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 65–66.
32. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик ; [пер. з англ. В. Хомика]. – К. : Либідь, 2003. – 520 с.
33. Гора Т. В. Інтерактивний тренінг формування умінь взаємодії учителів та учнів / Т. В. Гора // теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. / за ред. М. Б. Євтуха. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 38. – С. 26–30.
34. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / М. В. Горват. – Умань, 2014. – 19 с.
35. Горшкова М. А. Модель воспитательной деятельности куратора студенческой группы в педагогическом вузе: дис. на соискание ученой степени кан. пед. наук. : спец. : – Орехово-Зуево, 2011. – 163 с.
36. Девід В. Джонсон. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування. – К. : КМ “Академія”, 2003. – 288 с.
37. Дем'янюк Т., Бех І. та ін. Духовно-моральне виховання особистості: інноваційний підхід. Навч.-метод. посіб. – К.-Р. : Волинські обереги, 2007. – 316 с.
38. Дем'янчук С. Я. Зміст виховання учнів на ідеях миру / С. Я. Дем'янчук // Матеріали міжнародної конференції «Педагогіка єдиного і цілісного миру». – Рівне, 1995. – С. 8-14.
39. Джонсон, Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування [Текст] : научно-популярна література / Д. В. Джонсон; Пер. з англ. В. Хомика. – К. : КМ Академія, 2003. - 288 с. : іл. - Л-ра: с. 283-284.
40. Донцов А. В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді. – Харків: «Шлях», 2000. – 228 с. (монографія).

41. Дубич К. В. Особистісно орієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / К. В. Дубич. – Луганськ, 2007. – 23 с.

42. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Солдатова Т. У., Шайгерова Л. А., Шарова О. Д. – М. , 2001. – 112 с.

43. Заболотина А.А. Психолого-педагогические условия формирования акмеологической культуры будущего учителя / А. А. Заболотна, Н. Т. Хамидова, С. Р. Тарсинова // Молодой ученый. – 2013. – № 2. – С. 362–364.

44. Загальна психологія: практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. В. Волошина [та ін.]. – 4-е вид. – Київ : Каравела, 2013. – 279 с.

45. Ильин Е. П. Психология для педагогов. – СПб. : Питер, 2012. – 640 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

46. Імперативи сучасного виховання / А. Й. Сиротенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / Мін-во освіти і науки України, АПН України, Інститут проблем виховання АПН України (Київ). – Київ : [б. в.], 2008. – Вип. 11. – С. 25-32.

47. Канішевська Л. В. Взаємодія педагогів і вихованців на основі педагогічної підтримки як умова виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів / Л. В. Канішевська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук, праць. - Вип. 13, кн. 1. - Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. - 600 с. - С. 369-379.

48. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини. Методичний посібник для вчителів. / В. А. Киричок. – К. : АПН України , Інститут проблем виховання, 2004. - 133 с.

49. Ключева Н. В., Свистун М. А. Программы социально-психологического тренинга. – Ярославль: Яросл. НПЦ "Психодиагностика", 1992. – 66 с.

50. Коваль В. Ю. Виховання культури міжособистісних відносин студентів університету у позааудиторній діяльності: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / В. Ю. Коваль. – Умань, 2013. – 20 с.

51. Кон И. С. психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности). Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М. : Просвещение, 1979. – 175с.

52. Куратор у системі виховної роботи із студентами : навч.-метод посібник / І. С. Руснак, Л. В. Мафтин, А. А. Предик. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., – 2010. – 424 с.

53. Леднев В. С. Научное образование: развитие способностей к научному творчеству – М. : Гардарики, 2002, – с. 50.

54. Магомедова М. К. Принятие ненасилия как общечеловеческой ценности студентами педагогического вуза: дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук. : спец. : 13.00.08 „Теория и методика профессионального образования” / Магомедова Мариям Курбановна. – Махачкала, 2011. – 208 с.

55. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / Антон Семенович Макаренко [сост. В. В. Кумарин]. – М. : Педагогика. – 1972. – 336с.

56. Малахов В. А. Етика спілкування: [навч посібник для студентів вищ. навч. закладів; ред. Тетяна Янтоль] / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 397 с.

57. Маркова А. Формування мотивів навчання. – М. : Просвещение, 1990, – 192 с.

58. Маслоу А. Самоактуалізація / Маслоу Абрахам // Психологія личности: тексты; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : МГУ, 1982. – 295 с.

59. Методика освіти «рівний – рівному» : Навч. метод. посіб. / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, Н. В. Заверико, Н. В. Зимівець, В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко, Л. І. Андрущак. – К. : Наш час, 2007. – 104 с.

60. Методичні засади поняття „педагогічні умови” [Текст] : на допомогу здобувачам наукового ступеня / А. В. Литвин. – Львів: СПОЛОМ, 2014. – 76 с.

61. Мовчан В. С. Етика: Навчальний посібник / В. С. Мовчан. – К. : Знання, 2007. – 483 с.

62. Мороз О. Г., Падалка О. С., Юрченко В. І. Педагогіка і психологія вищої школи: Навчальний посібник / За заг. ред. О. Г. Мороза. – К. : НПУ, 2003. – 268 с.

63. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Л. Ортинський // К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.

64. Остапчук Н. О. Концептуальні засади підготовки майбутніх педагогів до особистісного типу спілкування / Н. О. Остапчук // Нова пед. думка : наук.-метод. журн. – Рівне : РОІППО, 2010. – №4. – С. 65–69.

65. Павицька К. М. Педагогічні умови виховання у майбутніх учителів поваги до дитини / К. М. Павицька // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матер. наук.-практ. конф. (за результатами науково-дослідної роботи Інституту проблем виховання НАПН України у 2010 році) / [за ред. І. Д. Бега, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. – Вип. 1. – С. 103–105.

66. Павицька К. М. Деякі аспекти дослідження сформованості поваги до дитини у майбутніх учителів / К. М. Павицька // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матер. звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік) / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – Вип. 2. – С. 316–319.

67.Павицька К. М. Дослідження стану вихованості поваги до дитини в студентів педагогічних університетів / К. М. Павицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2010. – Вип. 14, кн. II. – 604 с. – С. 538–546.

68.Павицька К. М. Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання поваги до дитини у майбутніх учителів / К. М. Павицька // Науковий вісник Донбасу [Електронний ресурс] : електрон. наук. фах. вид. / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2013. – № 1 (21). – Режим доступу до журн. : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/index.htm>.

69.Павицька К. М. Специфіка виховання поваги до дитини у студентської молоді / К. М. Павицька // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: зб. наук. праць / СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – Суми: 2014. – № 1 (35). – С. 343–350.

70.Павицька К. М. Ціннісне ставлення майбутніх учителів до дитини як передумова виховання поваги до її особистості / К. М. Павицька // Наукові записки : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. ХСІХ (99). – С. 176–181. (Серія педагогічні та історичні науки).

71.Павицька К. М. Форми та методи виховання у майбутніх учителів поваги до дитини / К. М. Павицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 17, кн. 2 – С. 100–108.

72.Педагогіка толерантності / Я. А. Береговий // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 1. – С. 4-8.

73.Петренко Т. В. Виховання самоповаги у студентів коледжу в процесі навчально-виховної діяльності: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Т. В. Петренко. – К., 2012. – 19 с.

74.Петренко Т. В. Підготовка викладачів коледжу до виховання у студентів самоповаги / Т. В. Петренко // Січневі педагогічні читання: сучасна

освіта як процес формування людини, суспільства, держави. – Сімферополь : КРП Видвн. Кримнавчпеддержаввидав, 2010. – № 20 (104). – С. 69–73.

75.Петренко Т. В. Повага і самоповага – визначальні риси особистості майбутнього соціального працівника / Т.В. Петренко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2015. – Вип. 19, кн. II. – С.110-119.

76.Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США :автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.04 „ Теорія та методика професійної освіти” / Ольга Володимирівна Орловська. – К., 2011. – 20 с.

77.Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. Степанов О. М. – К. : Академвидав, 2006. – 422, [1] с. – (Серія "Енциклопедія ерудита").

78.Психологія: Навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Злишков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – Київ, фірма „ІНКОС”, 2005 – 352 с.

79.Рогальська-Яблонська Інна.Дитинство в сучасних українських реаліях:проблема захисту прав//Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, 2013. –Випуск 44. – С.186-191.

80.Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К. ; [пер. с англ. Есениной М. М.]. – М. : Прогресс, 1994. – 479 с.

81.Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський: – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 882 с.

82.Романова С. В. Організаційно-виховна робота куратора академічної групи у вищих технічних навчальних закладах: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Світлана Вікторівна Романова – Слов’янськ, 2006. – 257 с.

83.Северіна Т. М. Ціннісна детермінація особистісного самовдосконалення студентів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних навчальних закладів: автореф. на здобуття наук. ступеня канд.

пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Т. М. Северіна. – Умань, 2012. – 20 с.

84.Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. / Г. К. Селевко – М. : Народное образование, 1998. – 256 с.

85.Ситаров В. А., Маралов В. Г. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Академія, 2000. – 216 с.

86.Сковорода Г. Твори: у 2 т. // Григорій Сковорода. – К. : Обереги, 2005. – 480 с.

87.Скрябина О. Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. : 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / О. Б. Скрябина. – Кострома, 2000.– 22 с.

88.Словник законодавчих термінів: Близько 10 тис. термінів. – К. : Основа, 2000. – 604 с., с. 127.

89.Столяренко О. В. Гуманистические ценности социально-педагогической деятельности и воспитания молодежи в средних и высших учебных заведениях / О. В. Столяренко // Воспитательная работа в вузе: состояние, проблемы, перспективы развития : материалы междунар. научн. конф., 2 – 3 апр. 2009 г. – М. : МАНПО; Ярославль : Ремлер, 2009. – С. 420–424.

90.Столяренко О. В. Креативність педагога у формуванні духовно зрілої і толерантної особистості / О. В. Столяренко // Юві технології навчання : наук.-метод. зб. – К. : 2011. – Вип. 69 : в 2-х ч. – Ч. 2. – С. 268–273.

91.Столяренко О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів технічного профілю: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О. В. Столяренко. – Умань, 2013. – 21 с.

92.Сухомлинский В. А. О воспитании. – М. : Политиздат, 1975.– 224 с.

- 93.Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: за спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. М. Тепла. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2008. – 215 с.
- 94.Ткаченко М. В. Педагогічні умови виховання гуманності як професійно-значимої якості особистості вчителя: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: за спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / М. В. Ткаченко. – Київ: 1996.
- 95.Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: за спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Ю. В. Тодорцева; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О. , 2004. – 190 с.
- 96.Толерантность: порок или добродетель? / Р. Валітова // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1996. – №1.
- 97.Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина. – М.: "Ось-89", 2004. – 80 с.
- 98.Трудных детей не бывает [Текст] / В. Ф. Шаталов. - М. : ГУП ЦРП "Москва - Санкт-Петербург", 2001. – 93 с.
- 99.Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / К. Д. Ушинський ; за ред. О. І. Пискунова. – К. : Рад. школа, 1983. – 488 с.
100. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре ; [пер. з англ. О. Демянчука]. – К. : Юніверс, 2003. – С. 61.
101. Фридман Дж., Комбс Дж.Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия. М. : Независимая фирма «Класс», 2001.
102. Хоружа Л. Л. Педагогічна деонтологія: навч.-методич. посіб. К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008, – с. 27.

103. Ціннісне ставлення до людини: виховна модель толерантних взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу / О. Столяренко // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 47-52.

104. Эрих Фромм. Искусство любить. Исследование природы любви. Перевод Л. А. Чернышевой (E. Fromm. The Art of loving. An Enquiry into the Nature of Love.), М. : Педагогика, 1990. – 160 с.

105. Яковлева И. В. Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности. – Ч. : ЧГПИ, 1991, – 260 с.

106. Ящук І. П. Виховання майбутніх педагогів у вищому педагогічному навчальному закладі як основа формування професійної компетентності особистості. – Формування професійної компетентності майбутнього вчителя в умовах вищого навчального закладу. Науковий посібник / Під загальною редакцією професора С. І. Якименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – С. 75-106.

107. Ящук І. П. Етична аксіологія як основа виховання сучасної студентської молоді / Ящук І.П. // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Випуск 9. Полтава, 2012. – Серія «Педагогічні науки». – С. 340 -346.

108. Ящук І. П. Основи соціального партнерства в навчально-виховному закладі у творчій спадщині В.Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: збірник наукових праць. / гол. ред. В. Д. Будак. – Випуск 1.46 (108). – Серія «Педагогічні науки». – Миколаїв: МНУ: імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С.176-181.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для майбутніх соціальних працівників

1. Що, на вашу думку, означає поняття «толерантність»?
2. Що означає поняття «толерантна взаємодія з дітьми»?
3. Чи повинен соціальний працівник толерантно взаємодіяти з дітьми?

Якщо так, то чому?

4. Як ви розумієте поняття «діти з особливими потребами»?
5. Яким чином можна толерантно взаємодіяти з дітьми з особливими потребами?
5. Як ви вважаєте, на толерантну взаємодію заслуговують всі діти, чи лише ті, які характеризуються певними якостями?
6. Якою має бути дитина, щоб заслуговувати на толерантне ставлення соціального працівника?
7. Якими якостями має володіти соціальний працівник, щоб толерантно ставитися до дітей з особливими потребами?
8. Чи важливо виявляти стосовно дитини чуйність, доброзичливість, співчуття, визнавати її гідність?
9. Що таке чуйність? Як можна виявити чуйність стосовно дитини?
10. Що таке доброзичливість? Як можна виявити доброзичливість стосовно дитини?
11. Що таке співчуття? Як можна виявити співчуття стосовно дитини?
12. Що означає поняття «визнання гідності дитини»? Як можна виявити це визнання?

Анкета «Моє ставлення до дітей з особливими потребами»

1. Чи знаєш, хто такі діти з особливими потребами?

- а) так;
- б) ні;
- в) хотіла б знати.

2. Як ти ставишся до дітей з особливими потребами?

- а) добре;
- в) мені їх шкода;
- б) байдуже;

3. У якій школі краще було б навчатися дітям-інвалідам?

- а) у спеціальній;
- б) в загальноосвітній;
- в) вдома.

4. Чи навчалися у тебе в класі діти з особливими потребами? Як ти ставився до них?

- а) добре;
- б) негативно;
- в) байдуже;
- г) не знаю.

5. Чи потрібно створювати центри, у яких діти з особливими потребами могли б спілкуватися окремо від тебе?

- а) так;
- б) ні;
- в) не знаю.

6. Які позитивні риси особистості ти можеш відзначити у дітей з особливими потребами?

7. Які негативні риси особистості ти можеш відзначити у дітей з особливими потребами?

„Ціннісні орієнтації” (М. Рокіч)

Інструкція. Зараз Вам буде подано два списки, в кожному з яких позначено 18 цінностей. Просимо прорван жувати їх у порядку значимості для Вас як принципів, якими Ви керуєтесь у своєму житті. Уважно прочитайте списки. Під номером 1 поставте ту цінність, яка має для Вас найбільшу значущість. Потім виберіть другу за значенням цінність і відзначте її. Найменш важлива для Вас цінність залишиться останньою і займе 18 місце.

Працюйте, не поспішаючи, вдумливо. Якщо у процесі роботи Ви зміните свою думку, то можете виправити свою відповідь, помінявши позначки біля цінностей. Кінцевий результат повинен відображати Вашу справжню позицію.

Стимульний матеріал.

Список А (термінальні цінності):

- активне дієве життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного у природі і мистецтві);
- кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність добрих і вірних друзів;
- громадське визначення (повага оточуючих, групи, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуальний розвиток);

- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне самовдосконалення);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- упевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

- акуратність, уміння утримувати у порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (добрі манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високий рівень домагань);
- життєрадісність (почуття гумору);
- виконавство (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків своїх та інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримуватись слова);
- раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у захисті своєї думки, своїх поглядів;
- тверда воля (уміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами);

- терплячість (толерантність у ставленні до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки і хиби);
- широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати їх смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);
- чуйність (турботливість).

Экспресс-опросник "Индекс толерантности"

(Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А. Шайгерова)

Для диагностики общего уровня толерантности можно использовать экспресс-опросник "Индекс толерантности".

В его основу лег отечественный и зарубежный опыт в данной области (Солдатова, Кравцова, Хухлаев, Шайгерова). Стимульный материал опросника составили утверждения, отражающие как общее отношение к окружающему миру и другим людям, так и социальные установки в различных сферах взаимодействия, где проявляются толерантность и интолерантность человека. В методику включены утверждения, выявляющие отношение к некоторым социальным группам (меньшинствам, психически больным людям, нищим), коммуникативные установки (уважение к мнению оппонентов, готовность к конструктивному решению конфликтов и продуктивному сотрудничеству).

Специальное внимание уделено этнической толерантности интолерантности (отношение к людям иной расы и этнической группы, к собственной этнической группе, оценка культурной дистанции). Три субшкалы опросника направлены на диагностику таких аспектов толерантности, как этническая толерантность, социальная толерантность, толерантность как черта личности.

Инструкция:

Оцените, пожалуйста, насколько Вы согласны или не согласны с приведенными утверждениями, и в соответствии с этим поставьте галочку или любой другой значок напротив каждого утверждения:

№ Утверждение

Абсолютно не согласен

Не согласен

Скорее не согласен

Скорее согласен

Согласен

Полностью согласен

I. 1. В смешанных браках обычно больше проблем, чем в браках между людьми одной национальности 6 5 4 3 2 1

2. К кавказцам станут относиться лучше, если они изменят свое поведение 6 5 4 3 2 1

3. Нормально считать, что твой народ лучше, чем все остальные 6 5 4 3 2 1

4. Я готов принять в качестве члена своей семьи человека любой национальности 1 2 3 4 5 6

5. Я хочу, чтобы среди моих друзей были люди разных национальностей 1 2 3 4 5 6

6. К некоторым нациям и народам трудно хорошо относиться 6 5 4 3 2 1

7. Я могу представить чернокожего человека своим близким другом 1 2 3 4 5 6

Итого: II.

8. В средствах массовой информации может быть представлено любое мнение 1 2 3 4 5 6

9. Нищие и бродяги сами виноваты в своих проблемах 6 5 4 3 2 1

10. С неопрятными людьми неприятно общаться 6 5 4 3 2 1

11. Всех психически больных людей необходимо изолировать от общества 6 5 4 3 2 1

12. Беженцам надо помогать не больше, чем всем остальным, так как у местных проблем не меньше 6 5 4 3 2 1

13. Для наведения порядка в стране необходима "сильная рука" 6 5 4 3 2 1

14. Приезжие должны иметь те же права, что и местные жители 1 2 3 4 5 6

15. Любые религиозные течения имеют право на существование 1 2 3 4 5

6

Итого: III.

16. Если друг предал, надо отомстить ему 1 2 3 4 5 6

17. В споре может быть правильной только одна точка зрения 6 5 4 3 2 1

18. Даже если у меня есть свое мнение, я готов выслушать и другие точки зрения 1 2 3 4 5 6

19. Если кто-то поступает со мной грубо, я отвечаю тем же 6 5 4 3 2 1

20. Человек, который думает не так, как я, вызывает у меня раздражение 6 5 4 3 2 1

21. Беспорядок меня очень раздражает 6 5 4 3 2 1

22. Я хотел бы стать более терпимым человеком по отношению к другим 1 2 3 4 5 6

Итого: Общий итог: Обработка результатов. Для количественного анализа подсчитывается общий результат, без деления на субшкалы. Индивидуальная или групповая оценка выявленного уровня толерантности осуществляется по следующим ступеням:

22-60 – низкий уровень толерантности. Такие результаты свидетельствуют о высокой интолерантности человека и наличии у него выраженных интолерантных установок по отношению к окружающему миру и людям.

61-99 – средний уровень. Такие результаты показывают респонденты, для которых характерно сочетание как толерантных, так и интолерантных черт. В одних социальных ситуациях они ведут себя толерантно, в других могут проявлять интолерантность.

100-132 – высокий уровень толерантности. Представители этой группы обладают выраженными чертами толерантной личности. В то же время необходимо понимать, что результаты, приближающиеся к верхней границе (больше 115 баллов), могут свидетельствовать о размывании у человека "границ толерантности", связанном, к примеру, с психологическим

инфантилизмом, тенденциями к попустительству, снисходительности или безразличию. Также важно учитывать, что респонденты, попавшие в этот диапазон, могут демонстрировать высокую степень социальной желательности (особенно если они имеют представление о взглядах исследователя и целях исследования).

Для качественного анализа аспектов толерантности можно использовать разделение на субшкалы:

I. Этническая толерантность Субшкала "этническая толерантность" выявляет отношение человека к представителям других этнических групп и установки в сфере межкультурного взаимодействия До 19 баллов – низкий уровень 20 – 31 – средний уровень 32 и более баллов – высокий уровень

II. Социальная толерантность Субшкала "социальная толерантность" позволяет исследовать толерантные и интолерантные проявления в отношении различных социальных групп (меньшинств, преступников, психически больных людей), а также изучать установки личности по отношению к некоторым социальным процессам До 22 баллов – низкий уровень 23 – 36 – средний уровень 37 и более баллов – высокий уровень

III. Толерантность как черта личности Субшкала "толерантность как черта личности" включает пункты, диагностирующие личностные черты, установки и убеждения, которые в значительной степени определяют отношение человека к окружающему миру. До 19 баллов – низкий уровень 20 – 31 – средний уровень 32 и более баллов – высокий уровень

Методика „Шкала емоційного відгуку” (А. Меграбян та Н. Епштейн)

Інструкція: Шановний студент! Прочитайте запропоновані твердження та оцініть ступінь своєї згоди або незгоди з кожним із них (поставте відмітку у відповідній графі), орієнтуючись на те, як Ви звичайно поведетесь у подібних ситуаціях. Тестування є анонімним! Просимо відповідати не поспішаючи та відверто.

№ п/п	Твердження	згоден (завжди)	скоріше згоден (часто)	скоріше не згоден (рідко)	не згоден (ніколи)
1	Я засмучуюсь, коли бачу, що незнайома людина почуває себе самотньою серед інших людей				
2	Мені не приємно, коли люди не вміють стримуватися і відкрито проявляють свої почуття				
3	Коли хтось поряд зі мною нервує, я теж починаю нервувати				
4	Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно				
5	Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів				
6	Інколи пісні про кохання				

	викликають у мене багато почуттів				
7	Я б дуже хвилювався (хвилювалася), якби повинен (повинна була) був б повідомити людині неприємне для неї повідомлення				
8	На мій настрій дуже впливають оточуючі люди				
9	Мені хотілося б отримати професію, пов'язану із спілкуванням з людьми				
10	Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки				
11	Коли я бачу людину, яка плаче, то й сам (сама) розстроююсь				
12	Слухаючи деякі пісні, я інколи відчуваю себе щасливим (щасливою)				
13	Коли я читаю книжку (роман, повість і т.д.), то я так переживаю, ніби все, про що читаю, відбувається насправді				
14	Коли я бачу, що з кимось поводяться погано, я завжди серджусь				

15	Я можу залишатися спокійним (спокійною), навіть якщо всі навколо хвилюються				
16	Мені не приємно, коли люди під час перегляду фільму зітхають та плачуть				
17	Коли я приймаю рішення, відношення інших людей, як правило до нього, ролі не відіграє				
18	Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чимось пригнічені				
19	Я переживаю, коли бачу, що люди легко розстроюються через дрібниці				
20	Я дуже розстроююсь, коли бачу страждання тварин				
21	Нерозумно переживати з приводу того, що відбувається у кіно чи про що читаєш у книжці				
22	Я дуже розстроююся, коли бачу безпомічних старих людей				
23	Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм				
24	Я можу залишатися байдужим (байдужою) до будь-якого				

	явища навколо				
25	Маленькі діти плачуть без причини				

„Шкала доброзичливості” Р. Кембела

Інструкція: Прочитайте наведені твердження. Із двох запропонованих варіантів відповіді оберіть той, який вам більше підходить.

1. а) Людина частіше за все може бути впевнена в інших людях.
б) Довіряти іншому небезпечно, оскільки він може використати довіру у своїх цілях.
2. а) Люди більш схильні допомагати один одному.
б) У наш час навряд чи знайдеться людина, які можна було б довіряти.
3. а) Ситуація, коли людина працює заради інших, дуже небезпечна.
б) Друзі та колеги є найкращими гарантами безпеки.
4. а) Віра в інших людей – основа виживання.
б) Довіряти іншому – піддавати себе небезпеці.
5. а) Здатність допомагати іншому – одна з найкращих людських якостей.
б) Якщо знайомий просить позичити гроші, краще відмовити йому.
6. а) Договір дорожчий за гроші – все ще найкраще правило нашого життя.
б) Краще спробувати догодити іншому, незалежно від принципів.
7. а) Неможливо перескочити через себе.
б) Там, де є воля, є результат.
8. а) Основне завдання ділових відносин – допомогти іншому.
б) У ділових відносинах дружба іноді заважає.

Обробка результатів: порівняти обрані відповіді з ключем: 1а, 2а, 3б, 4а, 5а, 6а, 7б, 8а.

За кожний збіг з ключем нараховується 1 бал. Підраховується загальна сума балів.

0 – 4 бали – стан ворожості.

5 – 6 балів – стан недовіри.

7 – 8 балів – стан доброзичливості.

Тест „Три Я”

Зміст характеристик:

1. Мені іноді не вистачає витримки.
2. Якщо мої бажання заважають мені, я вмію їх стримувати.
3. Батьки, як більш зрілі люди, повинні влаштовувати сімейне життя своїх дітей.
4. Я іноді перебільшую свою роль у тих чи інших подіях.
5. Мене нелегко ошукати.
6. Мені подобається виховувати дітей.
7. Іноді мені хочеться поводитися, як маленька дитина.
8. Вважаю, що я правильно розумію всі події, що відбуваються.
9. Кожний має виконувати свої обов'язки.
10. Я часто вчиняю не так, як треба, а так, як мені хочеться.
11. Ухвалюючи рішення, я намагаюся спрогнозувати його наслідки.
12. Молоде покоління має навчатися в старших, як треба жити.
13. Я, так само як багато людей, часто ображаюся.
14. Мені вдається бачити в людях більше, ніж вони розповідають про себе.
15. Діти мають безумовно дотримуватися вказівок батьків.
16. Я – людина, яка захоплюється.
17. Мій основний критерій оцінювання людини – об'єктивність.
18. Мої погляди – непорушні.
19. Іноді я не поступаюся у суперечці, тому що не хочу поступатися.
20. Правила виправдані до того часу, поки вони корисні.
21. Люди мають дотримуватися всіх правил, незалежно від обставин.

Діагностика комунікативної толерантності (В. В. Бойко)

Інструкція. Вам надається можливість зробити екскурс у різноманіття людських відносин. З цією метою пропонується оцінити себе в дев'яти запропонованих нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. Під час відповіді важлива перша реакція. Пам'ятайте, що немає поганих або гарних відповідей. Оцінювання відповідей здійснювати за такою шкалою: 0 балів – зовсім неправильно; 1 бал – правильно до певної міри; 2 бали – правильно значною мірою; 3 бали – найбільш правильно.

Тестовий матеріал:

Перевірте себе: якою мірою ви здатні приймати (не приймати) індивідуальності тих людей, з якими маєте справу:

Бездоганна у всіх відношеннях особа мене б насторожила	
Повільні люди діють мені на нерви	
Мене дратують метушливі, непосидючі люди	
Галасливі дитячі ігри я ледве переношу	
Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості зазвичай діють на мене негативно	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: чи не має у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного „Я”:

Мене зазвичай виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник	
--	--

Мене дратують любителі поговорити	
Я б вважав обтяжливою для себе розмову з байдужим для мене попутником у потязі, літаку, якби він виявив таку ініціативу	
Яб вважав обтяжливою для себе розмову з випадкового попутником, який поступатиметься мені рівнем знань і культури	
Мені важко знайти спільну мову з партнерами, які мають інший, порівняно зі мною, інтелектуальний рівень	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: якою мірою категоричні або незмінні ваші оцінки на адресу оточуючих:

Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіска, косметика, вбрання)	
Так звані „нові українці” зазвичай справляють неприємне враження своїм безкультур’ям або рвацтвом	
Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто несимпатичні мені	
Є тип чоловіків (жінок), який я не переношу	
Терпіти не можу партнерів з низьким професійним рівнем	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: якою мірою ви вмієте приховати або згладжувати неприємні враження під час зіткнення з негативними для ефективної комунікації якостями людей:

Вважаю, що на брутальність треба відповідати так само	
Мені важко приховати своє ставлення, якщо людина чимось для мене неприємна	
Мене дратують люди, які прагнуть у суперечці наполягти на своєму	
Мені неприємні самовпевнені люди	
Зазвичай мені важко втриматися від зауваження на адресу озлобленої або знервованої людини	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: чи є у вас схильність переробляти та перевиховувати інших людей:

Я маю звичку повчати оточуючих	
Невиховані люди обурюють мене	
Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся кого-небудь виховувати	
Я маю звичку постійно робити комусь зауваження	
Я люблю командувати близькими	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: якою мірою ви схильні підганяти людей під себе, робити їх зручними:

Мене дратують літні люди, коли вони в годину пік з'являються е міському транспорті або в магазинах	
--	--

Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування	
Коли партнер не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією, то це зазвичай дратує мене	
Я виявляю нетерпіння, коли мені заперечують	
Мене дратує, якщо партнер робить щось по-своєму, не так, як мені того хочеться	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: чи властива вам така тенденція поведінки:

Зазвичай я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах	
Мені часто дорікають у буркотливості	
Я довго пам'ятаю образи, заподіяні мені тими, кого я ціную або поважаю	
Не можна прощати одногрупникам безтактні жарти	
Якщо хтось ненавмисно зачепить моє самолюбство, я все одно на нього ображуся	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: якою мірою ви терпимі до дискомфортних станів оточуючих:

Я осуджую людей, які бідкаються чужим	
---------------------------------------	--

Внутрішньо я не схвалюю приятелів, які при нагоді розповідають про свої хвороби	
Я намагаюся уникати розмов, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя	
Зазвичай я без особливої уваги вислухую сповіді друзів (подруг)	
Іноді мені подобається позлити кого-небудь з рідних і друзів	
<i>Загалом балів</i>	

Перевірте себе: які ваші адаптаційні здібності у взаємодії з людьми:

Зазвичай мені важко йти на поступки іншим	
Мені важко взаємодіяти людьми, в яких поганий характер	
Зазвичай мені важко пристосуватися до чужих людей, з якими треба спільно виконувати якусь справу	
Я уникаю підтримувати відносини з нестандартними людьми	
Зазвичай я принципово наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий	
<i>Загалом балів</i>	

Обробка та інтерпретація даних. Отже, ви ознайомилися з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності. Підрахуйте суму балів, отриманих вами за всіма ознаками. Чим більше балів ви набрали, тим нижче рівень вашої комунікативної толерантності. Максимальна кількість балів, які можна отримати, дорівнює 135 балам: вона свідчить про абсолютну нетерпимість до

оточуючих. 0 балів – свідчення терпимості до всіх у всіх ситуаціях. У середньому вихователі і педагоги набирають 31 бал.

Порівняйте свої результати з приведеним і зробіть висновок про власну комунікативну толерантність. Зверніть увагу на те, за якою з 9 наведених поведінкових ознак у нас високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менш ви терпимі до людей у цьому аспекті взаємовідносин з ними. Навпаки, чим менші оцінки за тією чи іншою ознакою, тим вища ваша толерантність у цьому аспекті відносин. Зрозуміло, отримані дані дають змогу виявити лише основні тенденції, властиві вашій взаємодії з людьми.

Анкета „Наставник у навчально-виховному процесі”

(К. В. Дубич)

Шановні наставники!

Нами проводиться дослідження рівнів вихованості поваги до дитини у студентів. Важливою складовою дослідження є аналіз результатів опитування кураторів студентських груп. Просимо Вас анонімно відповісти на запитання анкети, обравши той варіант відповіді, який Вам імпонує найбільше, або дати власний варіант відповіді.

1. Що являє собою для Вас навчально-виховний процес?

- творчий процес зі зміни особистості;
- цікавий процес роботи з молоддю;
- виконання роботи як професійного обов'язку;
- додаткове небажане навантаження;

інша думка _____

2. Як Ви вважаєте, що допоможе Вам підвищити ефективність навчально-виховного процесу:

- самоосвіта;
- допомога колег;
- бажання працювати;
- методична допомога;

Ваші пропозиції _____

3. З яких причин, на Вашу думку, навчально-виховна робота буває обтяжливою:

- відсутність досвіду;
- не вистачає часу для підготовки заходів;
- нестача знань, щоб проводити виховний процес на достатньому рівні;
- відсутність методичних розробок з деяких напрямів виховання;

інша думка _____

4. В якому з напрямів навчально-виховного процесу Вам потрібна методична допомога:

- національному;
- громадянсько-патріотичному;
- трудовому;
- правовому;
- морально-етичному;
- естетичному;
- фізичному;
- екологічному;

інша думка _____

5. Які Ваші побажання щодо вдосконалення організації навчально-виховного процесу в академічній групі:

- частіше залучати професорсько-викладацький склад;
- частіше залучати фахівців різних галузей;
- розширити студентське самоврядування;
- заохочувати кращих студентів;
- заохочувати наставників;

інша думка _____

6. Як часто необхідно організовувати семінари-практикуми з навчально-виховної роботи для кураторів:

- один раз на два тижні;
- один раз в місяць;
- один раз на два місяці;

інша думка _____

7. Які форми позанавчальної роботи можна вважати доцільними:

- відзначання релігійних і державних свят;
- відвідування театрів, концертів, виставок;
- екскурсії, культпоходи, турпоходи;
- особисте спілкування;

інші пропозиції _____

8. Які фактори впливають на розвиток морально-етичної культури студентів:

- професійна підготовка;
- участь в заходах;
- особистісні якості;
- соціально-культурне середовище;

інша думка _____

9. Які критерії оцінювання особистісно орієнтованого виховання Ви застосовуєте:

- мотиваційно-ціннісний;

орієнтовно-поведінковий;

емоційно-чуттєвий;

інша думка _____

10. На які цінності найчастіше зорієнтовані студенти:

культурні;

національні;

морально-етичні;

загально-людські;

естетичні;

інша думка _____